శ్రీః

సవ్యాఖ్యానః

చాటుధారాచమత్కారసారః

మరాజు సుబ్రహ్మణ్యకవినా సంకలితః

రాజమహేంద్రవరస్థ

శ్రీ సుజనరంజనీముద్రాక్షరశాలాయాం

ముద్రితమ్.

౧౯౩౧

మూల్యం రు ౦-౮-౦.

ఓం.

శ్లో. శ్రీరామం పాపహర్తారం శాస్త్రయోనిం జగద్గురుమ్
శ్రీపున్నపుంసకాతీతం ప్రమోదాత్మానమాశ్రయే.

చాటుధారాచమత్కారసారదీపికా.

అయం చాటుధారాచమత్కారసార ఇతి గ్రన్థః పణ్డితైస్తత్ర తత్ర ప్రస్తావాది సమయేషు పఠ్యమానానాం చాటుధారాశ్లోకానాం సముచ్చయః- అస్యగ్రన్థస్య సఙ్కలయితా వ్యాఖ్యాతా చ పీఠికాపుర నాతిదూరస్థిత చేబ్రోలుగ్రామవాసీ, భద్రాపరిణయాది బహుగ్రన్థ కర్తా, మానుగులు, పీఠికాపురాది మహారాజచన్ద్రైరసకృద్బహుమానకృతః అల్లమరాజు సుబ్రహ్మణ్యకవిః.

కవేర్జన్మగోత్రసూత్రకాలాది:—అయం కవివర్యః క్రీస్తుశకే ఏకత్రింశదుత్తరాష్టాదశశతతమః (1831) వర్షసమే వికృతిసంవత్సరే సంజాతః- హారితసగోత్రః- ఆపస్తమ్బసూత్రః- నారాయణాచలమాహాత్మ్యకర్తుః రఙ్గశాయినామప్రసిద్ధస్య రఙ్గధామార్యస్య పుత్రః- అస్య మాతా గంగాంబా-ఎల్లనార్యః పితామహః-కించ- ఆన్ధ్రభాషాయాం వైనతేయవిజయ సత్యభామావిలాస కవిచకోరచన్ద్రోదయాది గ్రన్థకర్తా రామకృష్ణకవి రస్య వైమాత్రేయ సోదరః- ఆన్ధ్రచంపూభారతాన్ధ్రచంపూరామాయణాది గ్రన్థకర్తా రఙ్గశాయికవిః అస్య జ్యేష్ఠపుత్రః.

కవేః కృతయః:—అనేన కవివర్యేణ- ఆన్ధ్రభాషాయాం-భద్రాపరిణయ శ్రీకృష్ణకళ్యాణ మణిధ్వజచరిత్ర శేషధర్మాదయః గ్రన్థాః విరచితాః- కించ- కృష్ణభూపతిలలామశతకాదయశ్చ బహవో రచితాః.

అథ చ ఏవ ప్రకృతగ్రన్థః చాటుధారాచమత్కారసారః పూర్వోక్తేన కవినా సఙ్కలితానాం చాటుధారాశ్లోకానాం సము

చ్ఛయః. ఏవ మేష కవిః కతిచి ద్గూఢార్థాని పద్యాని సముచ్చిత్య తేషాం గైర్వాణ్యాభాషయా వ్యాఖ్యాం చకార. వ్యాఖ్యా చ ప్రౌఢతా ప్రతిపాదికా సుగమాచ.

ప్రేరకః—అస్యగ్రన్థస్య వ్యాఖ్యాయాశ్చ ప్రేరకః బ్రహ్మశ్రీ మహారాజశ్రీ ద్వయపరిష్వక్తమూర్తిః బహుమానితార్యః జయంతిరామయార్యః-ప్రేరకవిషయే సుబ్రహ్మణ్యకవి రవతారికాయా మేవం లిఖతిస్మ.

శ్లో. య జ్జిహ్వాఞ్చలరఙ్గనాట్యలలనాహాశాణీలసద్రా(విడీ)మిళీ
గైర్వాణీఘనవైకృతి ప్రభృతయోభాషాః......

శ్లో. జయంతి రామార్యమనో ర్వచాంసి
జయంతి రామార్యలసద్వచాంసి
జయంతి రామార్యమనో ర్యశాంసి
జయంతి రామార్యరిసన్మహాంసి.

శ్లో. తేనాఽనుజ్ఞాం ప్రాప్య శ్రుతిహితకరీంప్రేమసన్మానపూర్వాం
ఆల్లంరాజాన్వయమణిరసౌ రఙ్గశాయ్యార్యపుత్రః
సుబ్రహ్మణ్య స్సుకవి రకరో చ్చాటుధారార్థసారం.

కించ. జయంత్యన్వయ శ్రీరామార్యసుత స్సరామయసుధీ ర్లక్ష్మ్యా చిరంజీవతు.

ఇతి శ్లేషయుక్త్యా ఆశీఃకృతా.

అథాస్మిన్గ్రన్థే తత్రత్యవిభి ర్విరచితా ఇత్యుక్తాః శ్లోకాః కేచి త్కేషుచి ద్గ్రంథేషూపలభ్యన్తే.

౧. విచిత్రరామాయణశ్లోక ఇతి ౫౦ పృష్ఠేలిఖితః "భవిత్రీర మ్యాభరు త్రిదశవదనగ్లానిరధునా" ఇతి శ్లోకః జయదేవకృతే ప్రసన్నరాఘవనాటకే. ౨. పెద్దాపురవాసినా చల్లా కామశాస్త్రిణా రచిత ఇతి ౨౧ పుటే "గుణిగణగణనారమ్భే" ఇతి హితోపదేశే పఞ్చతన్త్రేచ

వర్తతే. ౩ ద్రాక్షారామవాసినా గాంగేయుల భీమశాస్త్రిణా ప్రణీత ఇతి లఘుపుటే లిఖితం "యాంచిన్తయామి సతతం మయి సా విరక్తా" ఇతి బాంబాయినగరే నిర్ణయసాగరే ముద్రితే భర్తృహరి సుభాషితే. ౪. చేబ్రోలువాసినా అల్లమరాజు కృష్ణశాస్త్రిణా విరచిత ఇతి లఘు పుటే ప్రతిపాదితం "అద్వయో న ద్వంద్వోప్యహం గేహే మేనాస్తి నావ్యయీభావః" ఇతి శ్లోకం సుభాషిత రత్నభాండాగారేచ పశ్యామః"

ఏవం కేషుచిత్ శ్లోకేషు కర్తృవ్యత్యాసస్థానాని స్థలసంభవతి-భవతు నామ కిం తేన యః కశ్చిత్కర్తృదోషః "పురాణ మిత్యేవ న సాధు సర్వం న చాపి కావ్యం నవ మిత్యవద్యం" ఇతి మహాకవికుల తిలకః కాళిదాసోప్యాహ-ఏతస్మిన్ గ్రన్థే ప్రతి ఏవశ్లోకః కావ్య ప్రౌఢతాం ధత్తే. మహాకవి మహారాజపణ్డిత ప్రకాణ్డ ప్రస్తావనముఖేషు మనోవికాసకారితాం ప్రాప్నువన్త్యేవ అయం గ్రన్థః ప్రౌఢ చారుతాయాః చమత్కారస్య చ స్థానం ఏవ. తస్మాత్ భాషాసక్తానాం ప్రౌఢభావలోలుపానాం చిత్రవిచిత్ర ప్రశ్నోత్తరాణి చమత్కార పరవశచిత్తానాం అయం గ్రన్థః అవశ్యం పఠనీయః- తేన భావనిరతా భాషాసక్తాశ్చ బహుశః పివరేణ్య ప్రౌఢ భావసమూహం పరిశోభిత మేతం గ్రన్థం పఠిత్వా యోగిపదేన అనేకమహాకవిత్వం ప్రౌఢభావపరిజ్ఞాన సంజాత మానన్ద మనుభవన్తు.

శ్లో. తాతాజ్ఞయా యాతాటవి ర్వ్రతాపిభుగ్రాతాసియుక్
గ్ధాతాసురః పీతామృత త్రాతా జగన్నతాపిభుః
ఆతామ్రదృగ్వీతారి సాకేతాలయే ప్తతాముహే
స్థాతా భువః పాతా ముదా పాతాత్సదా సీతాపతిః.

పీఠాపురే
(30-1-31)
ప్రమోదభీష్మైకాదశ్యాం

ఏవంభాషాసేవకః
శ్రీపాద పాపయ్యశాస్త్రి
శ్రీసూర్యరాయాంధ్రనిఘంటుపండితః

శ్రీః

సవ్యాఖ్యాన

చాటుధారాచమత్కారసారః

—:o:—

శ్లో. శ్రీరామస్యగుణా స్సనామకలనా ద్యస్మిన్ జయంతి శ్రితా
యజ్జిహ్వాంచలరంగనాట్యలలనా హౌణీ లసద్రామిళీ
గైర్వాణీ ఘనవైకృతిప్రభృతయో భాషా జయంత్యన్వయ
శ్రీరామార్యసుత స్సరామయసుధీ ర్లక్ష్మ్యా చిరం జీవతు. ౧

శ్లో. యస్యాజ్ఞా నరపాలఫాలఫలకాగ్రాంచన్మణీపట్టికా
తాదృ గ్యాపిలునామహూణనృపతే స్సమ్మానసంధానితామ్
డెప్టీం కాల్కటరీం వహన్ భువి జయంత్యన్వయ్య పేరార్య స
త్పౌత్రః కౌశికగోత్రజో విజయతే శ్రీరామయార్యాగ్రణీః. ౨

శ్లో. జయంతి రామార్యమణే ర్వచాంసి
జయన్తి రామార్యలసద్వచాంసి
జయంతి రామార్యమణేర్యశాంసి
జయన్తి రామార్యరిసన్మహాంసి. ౩

శ్లో. ఏతాదృగ్భి ర్గుణమణిగణై ర్వ్యాపితే నైవ తేనాఽ
నుజ్ఞాం ప్రాప్య శ్రితహితకరీం ప్రేమసన్మానపూర్వామ్
అల్లంరాజాన్వయమణి రసౌ రంగశాయ్యార్య పుత్ర
స్సుబ్రహ్మణ్య స్సుకవి రకరో చ్చాటుధారార్థసారమ్. ౪

అత్రాదౌ వ్యాఖ్యానకారకేన సుబ్రహ్మణ్యకవీశ్వరేణ విరచితానాం చతుఃశ్లోకానాం మధ్యే ఏకఏవ స్వేనవ్యాఖ్యాయతే॥

జయంతీతి- జయంతి వంశసంభవస్య రామార్యమణేః రామ-హాఖ్య పణ్డితశ్రేష్ఠస్య-వచాంసి వచన ని- రామస్యదాశరథేః "రామో ద్విర్నాభిభాషత" ఇతి రామాయణే ఆర్యస్య బృహస్పతేః- ని- [illegible] చ గీష్పతౌ- ఇతి విశ్వః-లసంతిచ తాని వచాంసిచ నానాశ్లాఘ్యాని జయన్తి అతిక్రామన్తే. పునస్తస్య జయంతి రామయా త్రైలోక్యవిస్తృత యశాంసి కీర్తయః రామస్య బలరామస్య అరిణాం చక్రవాకానాం అరః శత్రుః చంద్రః తస్యచ సతాం నక్షత్రాణాంచ-ని- సన్నత్యే విదుషి శ్రేష్ఠే సాధౌ భవతిచ త్రిష్వ-ఇతిరత్నమాలా. మహాంసి తేజాంసి జయన్తి అతిక్రామన్తే- అత్ర వచో యశోవర్ణనం యమకాలంకారః- అతిశయోక్తిశ్చ ద్యోతన్తే- ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్॥

—: అథ కాళిదాసకృత చాటుధారాః :—

శ్లో. కాళిదాసళిదాయోమాచన్ద్రిన్తే రిపురఞ్జకమ్
కఞ్జరం పురితేన్ద్రించ మాయోబాళిసదాళికా. ౧

పదచ్ఛేదః- కాళి-దాసళి-దాయో-మా-చన్ద్రిమ్- తే - రిపురఞ్జకమ్- కఞ్జరమ్-పురి-తా-ఇన్ద్రిమ్-చ-మాయో-బాళి-సదాళి-కా.

వ్యా. దాసాన్ లాతి గృహ్ణాతీతి దాసలీ-లా ఆదానే దానేచ- లళయోరభేదః- పుత్రవద్దాసాన్ స్వీకరోతీతి భావః. హేదాసలి ఇతి సంబోధనమ్-దాయః అవిభక్తః ఉః శివః యస్యాస్సా హేదాయో ఇతి సంబుద్ధిః- అర్ధనారీశ్వరత్వాదపృథగ్భూతశివేత్యర్థః. మాయాచ సా ఊశ్చ దేవతాచ మాయో ఇతి సంబోధనం- మాయారూపిణి దేవతేత్యర్థః. ఉకారః పురుషే చన్ద్రే రాజపుత్రే గళే సురే-ఇతి రత్నమాలా. దాం శాంతిం లాతి గృహ్ణాతీతి దాళీ. హేశాంతిమతీత్యర్థః. ని-దాస్త్రియాం శాంతి దానయోరితి. సత్యః లక్ష్మీసరస్వత్యాదయః ఆళ్యః సఖ్యః యస్యాస్తస్యాస్సంబుద్ధిః- హేసదాలి. ఆళీసఖీవయస్యా చేత్యమరః. హేకాళి పురి పరిగ్రహావిషయే-ని- పూశ్చరి రేపి నగరేపరి

గ్రహావిధాస్త్రియా మితినానార్థే. తేతవతా కరుణా-[illegible] యాంతు తాస్త్రియా మితిచ. చన్ద్రింశశిన ఇవేత్యధ్యాహారః-కఞ్జానిప [illegible] గృహ్ణాతీతి కఞ్జారః-సూర్యః తంచ ఇన్ద్రంచ సురేన్ద్రిం ప్రతిచ రపు[illegible] కం అరిషడ్వర్గవర్ధ[illegible]ం అజ్ఞానిన మిత్యర్థః. మా మాం ప్రతి కా కస్య సుఖస్య ఆ గౌరవస్థానంవా భవత్వితి శేషః-ని- సుఖశీర్ష జలేషుకం। ఆకారస్తు పదే భావే పరితాపే పితామహే- ఇతిచ నానార్థే. హే [illegible] కృపా చంద్రాదికం ప్రతీవ మాం ప్రతి సర్వసుఖాస్పదా[illegible]వః॥

తద్విరచిత ద్వితీయశ్లోకః

శ్లో. వాశ్చారేడ్ధ్వజధగ్ధృ[illegible]
గ్గోరాడ్దారుడురస[illegible] ముఖ భ్రా[illegible]
ఉడ్వీడ్ధుఙ్[illegible]స్పృ[illegible]నాచ్ఛచ్ఛద
స్వస్రా[illegible]గిరుగ్దేవో ముదేవో మృడః. ౨

[illegible]రతి- దీవ్యతీతి దేవః సకలలోకనాయకః సచ మృ[illegible] వః యుష్మాకం ముదే సంతోషాయ అరం శీఘ్రం యథా తథా స్తాదుర్భయా దత్యాశీ[illegible]స కిడ్ళ్విధ ఇత్యుక్తే- వాశ్చారేడ్ధ్వజధక్- వారిషూదకేషు చర న్తీతి వాశ్చారాః తేషా మీరాట్ స చ ధ్వజే యస్య సః వాశ్చారేడ్ధ్వజః- రతిపతిః- తం దహతీతిధక్- దృతోడ్వధపతిః ఉడూనాం నక్షత్రాణా మధపతిః చన్ద్రిః ధృతః ఉడ్వధపతి ర్యేన సః- కుం భూమిం ధర న్తీతి కుధ్రాః పర్వతాః తేషా మీరాట్ హిమవాన్- కుధ్రేశో జాయత ఇతి కుధ్రేడ్జా- హిమవన్న గాపత్య మితి యావత్ - పార్వతీతి భావః. సా జా యా యస్య సః కుధ్రేడ్జానిః- గణానాం ప్రమథగణానా మీరాట్-అస్య గణాధిరాజత్వం కుత్రోక్త మితిచేత్. గణేభ్యో గణపతిభ్యశ్చ వో నమోనమః- ఇతిశ్రుతిః- గవాం రాట్ గోరాట్. త మారోహ తీతి గోరాడారుట్- మహానందీశ్వరవాహన ఇత్యర్థః- ఉరసా సరన్తీ త్యురస్సరాః ఉరగా స్తేషా మీరాట్ ఫణీన్ద్ర

ఉరుతరం గ్రైవేయకం మహాకంఠాభరణం తేన భ్రాజతీతి ఉరుతరగ్రైవేయకభ్రాట్- ని-గ్రైవేయకం కంఠభూషే త్యమరః. ఉడ్వీట్ చన్ద్రః తస్య రుగివ కాన్తిర్యస్య సః,ఉడ్వీడ్రుక్- నరస్య బ్రహ్మణః కం శిరః-మారుతే వేధసి బ్రధ్నే పుంసి కః కం శిరోం బునోః- ఇత్యభిధానాత్- కంచ తదస్థిచ కాస్థి కపాలం యద్వా-నరా న్కాయతీతి నరకః-తస్యాస్థి తద్ధరతీతి నరకాస్థిధృత్- తిస్రః దృశో యస్యసః తిదృక్ సోమసూర్యాగ్నిలోచన ఇత్యర్థః- ఇభానాం గజానా మీట్ ఇభేట్-తస్యార్ద్రంచ తదజినంచ ఆర్ద్రాజినం అచ్ఛచ్ఛదః నిర్మలాంబరం యస్య ఇభేడార్ద్రాజినాచ్ఛచ్ఛదః. సద్యోదళితగజాసురచర్మ పరిధానాలంకృత ఇత్యర్థః.అమ్బుమన్తశ్చ తేఅమ్బుదాశ్చ అమ్బుమదమ్బుదాః తేషామాళిః పఙ్క్తిః సజలజలదపఙ్క్తిః రుగివ గళకాన్తి ర్యస్య అమ్బుమదమ్బుదాళి గళరుక్- ఏవం విధశ్శివః స్తా ద్భూయాదిత్యర్థః.

తద్విరచితతృతీయశ్లోకః.

శ్లో. యోవ్యోమాడినగోహరీడుడుపగోయుగ్మః క్ష్వగధ్రోపభీ
ర్భీమభ్వర్యసుకీరమారతర సోనాభ్యబ్జుడాసీనకః।
ద్యోషచ్ఛమ్వవనన్ను పత్సలిలజోవార్ధిస్వపోష్టార్ధదో
రాద్యోగద్యళివాడఘూడమృతదః పాయాత్సనః కన్దభాః. 3

వ్యా. యఇతి- యః విష్ణుః వ్యోమ్ని ఆకాశే అటన్తీతి వ్యోమాట్- పక్షీ-తేషా మినః ప్రభుః గరుడః- తేన గచ్ఛతీతి వ్యోమాడినగః- హారీణాం మరీచీనా మీట్ సూర్యః-హరిర్యమారాకశ్వాగ్నిం దువిష్ణ్విన్ద్రాంశుశుకేషు నా-విశ్వః. ఉడూన్పాతీ త్యుడుపః చన్ద్రః- గావోః నేత్రయోః యుగ్మం నేత్రద్వయం యస్యసః హరీడుడుపగోయుగ్మః-క్షుః భూమిః అగః పర్వతః తౌధరతీతి క్ష్వగధ్రః- క్షూర్మవరాహావతారకథే అత్ర సన్ధేయే. అపగతా భీ ర్యస్యసః అపభీః- భువి అరయః భ్వరయః భీమాశ్చతే భ్వరయశ్చ భీమభ్వరయః- భయజనకశత్రవః

తేషామసూన్కరతి ఛేదయతీతి "కృఞ్ హింసాయాం" భీమభవ్వర్యసుకిః తత్ర రోరీతి రేఫలోపః-రమాయాంరతః ఆసక్తః రసో యస్య సః రమారతరసః- లక్ష్మీసంసక్తశృంగారరస ఇత్యర్థః. అప్సురోహతీ త్యబ్రుట్- జలజం విష్ణునాభికమల మి త్యర్థః- తస్మి న్నాసీనః కః బ్రహ్మా యస్య సః- ద్యవి స్వర్గే సీదన్తి తిష్ఠన్తీతి ద్యోషన్తః దేవాః- తేషాంచమూ సేనా తస్యాః అవనః రక్షకః- సలిలే జాయేతే ఇతి సలిలజే పదా సలలిజే ఇవ పత్సలిలజే శోభనే పత్సలిలజే యస్య తథోక్తః. వార్ధౌ స్వపితీతి వార్ధిస్వపః-అష్టార్ధం దోషో యస్యసః చతుర్భుజః- ఆదాభవతీ త్యాద్యః మూలపురుషః- గదా స్యాస్తీతి గదీ- కౌమోదకీధరః- అశివా న్యమఙ్గళాని అటతి నిరాకరోతీ త్య శివాట్-అఘూని పాపాని అటతీ త్యఘాట్- అమృతం దదాతీ త్యమృతదః- ముక్తిప్రదః- అమృతం చామృతే క్షీరే మోక్షేప్సు చిరజీవినోః-ఇత్యమరః. కం ఉదకం దదాతీతి కన్దః తస్య ఛేవ భా కన్దభాః- సః హరిః నః అస్మాన్ పాయా దిత్యాశీర్వాదః-పారక్షణే-ఇతిధాతోర్లిఙ్.

తద్విరచితచతుర్థశ్లోకః.

శ్లో. యావత్తోయధరాధరాధరధరాధారాధరశ్రీధరో
యావచ్చారుచచారుచారుచమరం చామీకరం చామరమ్।
యావద్రావణరామరామరమణంరామాయణం శ్రూయతే
తావద్భోభువి భోగభోగభువనం భోగాయభూయాద్విభో. ౪

యావదితి-తోయధరాః మేఘా స్సముద్రాశ్చ- యావ త్తిష్ఠన్తీతి శేషః.ధరా భూమిః ధరాః పర్వతాః హిమవదాదయః మేరోః పృథగ్వక్ష్యమాణత్వాత్ "అహార్యధరపర్వతా" ఇత్యభిధానాత్ ధరాయాః భూమేః ఆధారః అధరః పాతాళలోకవర్తీ శ్రీధరః విషధరః శేషః మహాకూర్మరూపః శ్రీవిష్ణుర్వా- ఏతేచ యావత్తిష్ఠన్తి- శ్రీర్వేషరచనాశోభా సమ్వత్సరశాఖిషు। వాణీలక్ష్మీలవఙ్గేషు విషేబిల్వేవ్యథశ్రి

షు-ఇతినానార్థే. కించ చారు రమ్యం చచేతి రుః ధ్వనిర్యేషాంతే చ చారవః- రుర్నాయుద్ధే భయేధ్వనా- వితి నానార్థే. చచారవశ్చతే చారవశ్చేతి విశేషణసమాసః- చచారుచారవ శ్చమరాః మృగవిశే షాః యస్మిన్ తథోక్తమ్. అమరాణామిదం ఆమరం తస్యేదమిత్యణ్। చామీకరం సువర్ణం మేరు రితి యావత్- తచ్చ యావత్తిష్ఠతి- అపిచ- రావణశ్చ రామశ్చ రావణరామౌ, తావేవ రామౌ రమణీ యౌ రమణౌ నాయకప్రతినాయకౌ యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్- రామా యణం భువి భూమౌ యావత్తిష్ఠతి తావత్పర్యన్తం భోగస్యాపి భో గో యత్ర సః భోగభోగః భోప్రభో భువనం సప్తద్వీపపరిమితం తే తవ భోగాయ భూయా దిత్యాశీర్వాదః- భోగాయతే నిత్యశః- ఇతి పాఠాన్తరమ్.

తద్విరచిత పఞ్చమశ్లోకః.

శ్లో. సశ్రీమానుదయోదయోదయదయోదాయోదయోవేదయో
నిత్యం యోనలమారమారమరమారామారమస్సారమః।
అవ్యాదస్తరణోరణోరణరణోరాణోరణోరావణో
విష్ణురిష్ణురభీరభీరభిరభీరాభీరభీభూరభిః. ౫.

సఇతి-సః- విష్ణుః వః రక్షత్వితి శేషః. స కథంభూత ఇత్యుక్తే- శ్రీరస్యాస్తీతి శ్రీమాన్ నిత్యయోగే మతుప్-నిత్యలక్ష్మీనివాసః-పు నఃకథం భూతః- ఉదయోదయోదయదయః ఉదయస్య శుభోదయస్య విధే రుదయః ఉద్గతః ఉన్నతోవా అయోదయో యస్మాత్సః ఉద యోదయః- ఉదయః పూర్వశైలే స్యా దొన్నత్యే ప్యుద్గతా వపి - ఇతి విశ్వః. ఉదయప్రసారో యస్యాస్సా ఉదయో దయోదయదయా- దయా కారుణ్యం ఉదయోదయోదయ దయః యస్య దయో దయమాత్రేణ శుభావహావిధే రుదయో భవతి స ఇత్యర్థః- పునః కథంభూతః దాయోదయః దదతీతి దా

క్విప్చేతి క్విప్. దా నయతీతి దాయః-కర్తర్యణ్- దాయానాం దాన శీలానాం ఉదయః ప్రాదుర్భావః యస్య సః దాయోదయః-యః పురుషః పరమాత్మా- వేద సర్వం వేత్తి సర్వజ్ఞః ఇత్యర్థః- కించ యేనహేతునా రమాలక్ష్మీః మారం మన్మథం నామ పుత్రం అర లేభే- ఋ ఇత్యస్మాద్ధాతోర్లిట్. రమారమారం అరమారామారమః అవిద్యమానా రమా యేషాం తే అరమాః త్యక్తశ్రీకాః వీతరాగాః అతఏవ ఆరామా అతిమనోహరాః తేషు ఆసమన్తాద్రమతే క్రీడత ఇతి ఆరమః అరమారామారమః ఘఞర్థే కవిధాన మితి కః- సారమః సారం వాక్యసారం మాంతి వదతీతి సారమః-మ శబ్ద ఇత్యస్మాద్ధాతోః కః-ఏతేన వేదకర్తృత్వ ఫలితం - కించః- రణో రణరణో రాణోరణః రణోరణరణో ఇతి త్రివార మనుకరణశబ్దః- ఏవం రాణః రణసమ్బన్ధీ రణః ధ్వనిః యస్య సః రణోరణరణోరాణోరణః- రణో రణరణో ఇతి సర్వదా రామేణసహ మే రణో స్త్వితి వారం, వారం వద న్నిత్యర్థః. ,రణో ఇత్యత్ర దీర్ఘవత్ప్రతిభాసా తథా ప్రయోగః- ఇత్థం భూతో రావణః అస్తరణః కృత ఇతి శేషః- అస్తః నిరస్తః రణః యేన సః జిష్ణుర్జయ శీలః- గ్లాజిస్థశ్చేతి స్నుః- విష్ణు ర్వ్యాపకశీలః-అభీః నిర్భయః రభీ రభో స్యాస్తీతి రభీ-భక్తసంరక్షణే రభసవా నిత్యర్థః. గజేన్ద్రరక్షణ ప్రశస్త వేగయుక్త ఇతి యావత్. రభిరభః రభినీ వేగయుక్తా రా గతిః యస్య సః రభిరః జవవద్గమన ఇత్యర్థః- రభిరః భిః పక్షీ యస్యసః రభిరభిః మనోజవవద్గరుడవాహన ఇతి యావత్ రా స్త్రియాం హేమ్ని శాలాయాం మాశంసాయాం గతావపి- నానార్థే- భిస్త్రీభీత్యాం ఖగేప్యుంసి-ఇతి చ- ఆభీరభీభూరభిః- ఆభీరాణాం గోపాలానాం భీభూః భయస్థాన భూమి రితి యావత్. రః పావకః తస్య భః భయం యస్మాత్సః- గోప బాలకభయంకరదవానలకబళనకర ఇత్యర్థః-రఃపుమాన్పావకే కామే- ఇతినానా.

తద్విరచితషష్ఠశ్లోకః.

శ్లో. ముఖం చ చన్ద్రప్రతిమంథిమంథినా
కుచౌచ పీనౌ కఠినౌ ఠినౌ ఠినౌ
కటి ర్విశాలా రభసాభసాభసా
అహో విచిత్రం తరుణీ రుణీరుణీ. ౬

పదచ్ఛేదః. ముఖం- చ-చన్ద్రప్రతిమంథి- మంథినా-కుచౌ- చ- పీనౌ-కఠినౌ-ఠినౌ-ఠినౌ-కటిః--విశాలా-రభసాభసాభసా- అహో-విచిత్రం-తరుణీ-రుణీరుణీ.

అస్యార్థః-మన్థినా- సౌందర్యవిషయే ముఖంచ చన్ద్రప్రతిమంథి చన్ద్రతిరస్కారీత్యర్థః-మన్థినిస్సుందరే మన్థేత్యమరః-ధర్మిపరస్య మన్థిని శబ్దస్య ధర్మపరత్వం వివక్షిత మితి భావః-పీనౌ పీవరౌ కఠినౌ కర్కశౌ ఠినౌ హారాద్యలంకారవన్తౌ- ఠినౌ సమౌ-ఠశ్శూన్యే వర్తులే హారే సామ్యేచ పరికీర్తిత- ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః-కుచౌచ-విశాలా విస్తృతా రభసాభసాభసా-రభసేన వేగేన ఆభసం సైకతం ఆభసతి హసతీతి తథోక్తా- భస హసన ఇతిధాతో రచ్- ఏవంవిధా కటిశ్చ తరుణీచ-రుణీరుణీ-రుణ మస్యాస్తీతి రుణీ. "గజః కరికుంభే రుణేరుణ" ఇతిశాశ్వతః- తస్య ఈ లక్ష్మీః గమనశోభేతి యావత్- శోభాసమ్పత్తి పద్మాసు లక్ష్మీ శ్రీరివకథ్యతే-అమరః- తాం గజగమనశోభాం రుణతి పరిభవతీతి రుణీరుణీ- ఔణాదికోయం- ఇన్దుబిమ్బాననా- హారాద్యలఙ్కారవతీ- పీనకఠిన స్తనీ-సైకతశ్రోణీ-గజగామినీచ-తరుణీ స్త్రీ యత్ర కుత్రాపి నాస్తీత్యహో విచిత్రమాశ్చర్య మితి భావః.

జయదేవకవిం ప్రతి పద్మావతీవచనమ్.

శ్లో. ద్వేశమలే మమపాణిసరోజే కోకనదం కనదం కరభోరు
బ్రూహికిమిచ్ఛసిపఙ్కజనేత్రే కోకనదం కనదం కరభోరు. ౭

పదచ్ఛేదః- ద్వే-కమలే-మమ-పాణిసరోజే-కః-అకనదంకనదం-కరభోరు-బ్రూహి- కిమ్-ఇచ్ఛసి-పఙ్కజ-నేత్రే-కోకనదం- కనదం-కరభోరు.

అస్యార్థః-కః సూర్యసమః కశ్చి త్పుమాన్- "కో బ్రహ్మమారుతార్క*ష్వితి విశ్వః- అకనదంకనదం-అప్రకటచిహ్నప్రద మిత్యర్థః-కనన్తి-అంకనాని చిహ్నాని కనదంకనాని తాని నభవన్తీత్యకనదంకనాని, తాని దదాతీ త్యకనదంకనద మితిసమాసః- కరభా వివ ఊరుప్రదేశౌ యస్య తత్ కరభోరూః- తాభ్యాం కామరూపం యస్య తత్- కరస్యకరభోబహిః-ఇత్యమరః. ఊకారః పురుషే చన్ద్రే ప్రాజ్ఞణోవ మహోర్థకే- రూ స్స్వర్ణే కామరూపిణీతిచనానా-యద్వా కరభస్యహస్తానక్షత్రస్య-ఉః అధిపస్సూర్యః తస్మై రూః రూపవిలాసః యస్యతత్ తద్వ త్సూర్యబిమ్బవ ద్రూపం యస్యవా-కరభోరు-కం సుఖమేవ నదం యస్య తత్ కనదం- ఏవంవిధం కోకనదం రక్తామ్బుజం త్వాం ఇతి శేషః- మదనస్థాన మితి భావః. ఏతేన నాయికా పద్మినీతి నిశ్చీయతే, తదుక్తం రతిరహస్యే- వికచకమలకోశా కార కామాతపత్రేతి- భవేత్కోకనదం రక్తపద్మే రక్తోత్పలేపిచ- నానా. కరస్య హస్తస్య భా కాన్తిః తయా ఉరు వ్యాప్తం అధికం కర్తు మితి శేషః. తద్గ్రహణార్థ మితి భావః. పద్మద్వయం హస్తద్వయ మితిభావః. మమపాణి సరోజే మత్కరపద్మే ర్పయతీతి శేషః. నీవీబన్ధవిమోచనార్థప్రసారితనాయకకరద్వయం స్వకరేణ నిరుధ్య నాయికా వదతి, కిమితి-హే పఙ్కజ హేపద్మ ఏతత్సంబోధనం పద్మస్వరూప మదనసదన స్యైవ నేత్రే నాయకాయ కిమిచ్ఛసి కిముత్తరం వక్తు మిహాసే తత్ బ్రూహి కథయ-త్వ మిత్యధ్యాహారః. అత్ర నాయికాయాః పాణౌ నాయకే స్వకరద్వయం విన్యస్య ప్రార్థయతిసతి తంప్రతి నాయికా ఏవం ప్రౌఢోక్త్యా అవదదితిభావః

—:0:—

చింతలూరు నివాసినా పెద్దింటి కనకాద్రిశాస్త్రిణా
విరచితశ్లోకాః.

శ్లో. సఖాయం యస్యాహు ర్వసురలికదృగ్భూరిమకరో
దపాంగం గోశబ్దగ్రహపతిపరిష్కారకరణమ్
అధాద్గాం గాంగేయీ మధికమధిశేతే యఉరగం
సభూత్యై భూయస్స్యై సరసిరుహనాభోస్తు భవతాన్. ౧

యస్య విష్ణోః అలికే ఫాలే దృక్ యస్య సః శివః సఖా మిత్ర మిత్యాహుః వదన్తి- యస్య విష్ణోః జనకః వసుః వసుదేవ ఇత్యాహుః యద్వా యం విష్ణుం సర్వజగన్నివాస ఇతి వదన్తీతిచ- యం దేవం భూరి మకరో దపాఙ్గం భూరిమాణం సర్వవృద్ధిం కరోతీతి కరః భూరి మకరంచ తదుద ముదకంచ భూరిమకరోదం తత్పాతీతి భూరిమకరో దపః నీలమేఘ ఇత్యర్థః- స ఇ వాంగం శరీరం యస్య తథోక్తం. వదన్తి యం దేవం గోశబ్దః చన్ద్రః గ్రహపతి సూర్యః తౌద్వా నేత్రద్వయ రూపపరిష్కారకరణం యస్య తథోక్తం వదన్తి- యః దేవః గాంగే యీం సువర్ణస్వరూపిణీ మీం లక్ష్మీం యద్వా గాంగేయీం గంగా యాః అపత్యం స్త్రీం గాంగేయీంచ సా ఈచ గాంగేయీ వా తాం లక్ష్మీం "ఈ రిందిరా గోమినీ హ్రీశ్చ భార్గవీ కలశాబ్ధిజా-అమర శేషః" గాం భూమీం చ అధాత్ ద్వే పత్నీభావేన పరిజగ్రాహ- యోవిష్ణుః అధిక మురగం శేష మధిశేతే శయితవాన్ శేషశాయీ త్యర్థః స స్సరసిరు హనాభః శ్రీహరి ర్భవతాం భూత్యై ఐశ్వర్యా యాస్తు భవతు.

అస్యశ్లోకస్య శివపరోర్థః.

యస్య దేవస్య సరసీరుహనాభః శ్రీహరిః సఖా మిత్ర మాహు ర్వదన్తి యస్యాలికదృగ్భూః ఫాలలోచనసమ్భవః వసు ర్వహ్నిః-"వ సుర్నా దేవభేదేషు యోక్త్రాగ్ని ధనదాంశుషు-మధురేతు త్రిషుక్లీబే సలిలే ధనరత్నయో" రితినానా-ఇం మన్మథం అపాంగ మపహ్నుతశరీ రమకరోత్-"ఇకారః ఫణిరత్నార్చిష్వగ్రతో ర్థగుహార్థయోః హారేకశే

శ్లో కణ్ఠ్యాంతే నిశాకరకరే స్మరే నానా- యుం దేవం గాంగేవ నేత్ర మేవ శబ్దగ్రహం శ్రోత్రం యస్యసః గోశబ్దగ్రహాః సర్పాః- తేషాం పతి శ్శేషః పరిష్కారకరణ మాభరణరూపం యస్య తథోక్త మాహుః- యః దేవః గాం చన్ద్రిం గాంగేయీం గంగా సమ్బన్ధినీం ధారా మ ధాత్ శిరసి ధృతవా నిత్యర్థః- యో దేవః అధిక మున్నత మగం కైలాసగిరి మధిశేతే అధిశిత్యశయితవాన్-సః తాదృశః-ఉ శ్శి వ తాం యుష్మాకం భూయస్యై భూత్యై అధికైశ్వర్యాయా స్తు భవత్వి త్యాశీర్వాదః.

తద్విరచిత ఏవ ద్వితీయః

శ్లో. కేశాః కఞ్జాళికాశాభాః కరకారిపినాకినః
విపిగోగతయో దద్యుశ్శంవో బ్జాబ్ధినగౌకసః.

కఞ్జాని పద్మా న్యళయోభ్రమరాః కాశా శ్శరా స్తేషా మాభే వాభా ఏషాం తే కఞ్జాళికాశాభా- క్రమేణ పద్మ భ్రమర శరవర్ణ శరీ రాః కరకారిపినాకినః-కం బ్రహ్మశిర అరీ చక్రం పినాకః పినాకధను రేతే కరేషు యేషాంతే తథోక్తాః- విశ్చ విశ్చ గాశ్చ విపిగాః విపిగో భ్యో గతయో యేషాం తే విపిగోగతయః- హంసగరుడవృషభవా నా ఇత్యర్థః. "విః పక్షిపరమాత్మనో"రితి విశ్వః- అబ్జం చాబ్ధి శ్చ నగ శ్చా బ్జాబ్ధినగాః- తే ఓకాంసి స్థానాని యేషాం తే అబ్జాబ్ధినగౌకసః- పద్మ క్షీరసముద్ర కైలాసనివాసాః ఏవంవిధవిశేషణవిశిష్టాః కశ్చ,అశ్చ, ఈశశ్చ కేశా బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరాః- వః యుష్మాకం శం సుఖం దద్యుః దద త్విత్యాశీర్వాదః-

చెర్లవేఙ్కటశాస్త్రివిరచిత విచిత్రరామాయణశ్లోకః-

శ్లో. మార్గం మార్గం మృగయతి మృగ[illegible]హేతిరామేతిరామే-
శోకం శోకం గతవతి గతే లక్ష్మణే లక్ష్మణస

సీతాసీతా సురసురవధూహారలజ్కారలజ్కాం
సీతాసీతాతపతి తపనే రావణే రావణేన. ౧౦

రామే శ్రీరామే. మార్గం మృగసంబంధి తస్యేద మిత్యణ్-మార్గం పంథానం మృగయతి సతి అన్వేషయతి సతి- మృగే కురంగే హా లక్ష్మణేతి శోకం దుఃఖం గతవతి సతి- లక్ష్మణే గతేసతి యాతే సతి-రావణే భయంకరే మధ్యాహ్నతీక్ష్ణకరత్వా దితిభావః-తపనే సూర్యే సీతా తపతిసతి హలపద్ధతిమధ్యతాపం కుర్వతి సతి "సీతాలాఙ్గలపద్ధతిరితి" శాశ్వతః-ఆకాశమధ్యగత స్సూర్యఇతి యావత్. అలక్ష్మణేన అసమ్పత్కరచిహ్నేన యతివేషధారిణేతి భావః రావణేన దనుజనాథేన- సీతా జానకీ ఆసీతాసురసురవధూనాం బలాకృష్ట దనుజదేవాఙ్గనానాం-హారఆక్రోశధ్వనిః అలఙ్కారః యస్యాః తాం లఙ్కాపురీం అశోకం సీతా ప్రాపితా తత్రనివేశితే త్యర్థః.

తద్విరచిత ద్వితీయశ్లోకః.

శ్లో. కుమార సమ్భవం దృష్ట్వా రఘువంశే మనోదధత్
రాక్షసానాం కులశ్రేష్ఠో రామో రాజీవలోచనః. ౧౧

కులశ్రేష్ఠః దేవకులోత్తమః- రామః జగన్మనోహరః- రాజీవలోచనః పుండరీకాక్షః శ్రీవిష్ణురిత్యర్థః. రాక్షసానాం రావణకుమ్భకర్ణాదీనాం- సమ్భవం జననం- దృష్ట్వా అవలోక్య- తత్సంహారణాయాలోచ్యేతి యావత్. రఘూణాం వంశే భవితుం మనః మానసం-దధత్ వహన్. కుం భువంప్రతి ఆర ప్రాప- ఋగతా వితిధాతోర్భూతార్థేలిట్- రామావతారార్థం భూలోక మాగతవా నిత్యర్థః.

తద్విరచితతృతీయశ్లోకః

శ్లో. త్వా ముర్వీవరవర్య కావ్యకరణే సేనాగణే భాషణే
త్రాణే వ్యాకరణే రణే వితరణే విశ్వంభరాధారణే

సత్యం సత్యవతీభయే శరభయే వాణీశయే విష్ణయే
దాత్రీ కుక్షిభయే పృథోదరభయే కల్పద్రయే మేరయే. ౧౨

దశరథముపేత్య విశ్వామిత్రః స్తౌతి. హే ఉర్వీవరవర్య- త్వాం కావ్యకరణే ప్రబంధరచనావిషయే సత్యం-యథాతథా-సత్యవతీభయే సత్యవత్యాం భవతీతి- సత్యవతీభూః వ్యాసః- అత్ర భూధాతో రాచారార్థే ణిజితి ణిచ్. తత్రాయాదేశ ఇడాగమః- వ్యాసమి వాచరామి వ్యాసం మన్యే ఇత్యర్థః. ఏవం సర్వత్రాపి క్రియారూపో భవతి. సేనాగణే సైన్యరక్షణవిషయే శరభయే-శరభూఃకుమారః-తమివాచరామీతి భావనే విషయే- త్వాం వాణీశయే- చతుర్ముఖమి వాచరామి. త్రాణే లోకపాలనవిషయే-విష్ణయే విష్ణుమివాచరామి, త్వామితి సర్వత్రాన్వయః. వ్యాకరణే వ్యాకరణశాస్త్రవిషయే- త్వాం దాత్రీకుక్షిభయే-దాత్రీతి కాచిత్ స్త్రీ- తస్యాః కుక్షౌభవతీతి దాత్రీకుక్షిభూః- పాణినిః- తమివాచరామి-రణే యుద్ధవిషయే-త్వాం పృథోదరభయే- పృథాయాః కున్త్యాః ఉదరే భవతీతి పృథోదరభూః- అర్జునః-తమివాచరామి. వితరణవిషయే త్వాం కల్పద్రయే కల్పవృక్షమి వాచరామి. విశ్వంభరాధారణే- భూభరణవిషయే- త్వాం మేరయే మేరుగిరిమి వాచరా

—:o:—

మి- మేరుమివ మన్యే ఇతి యావత్. అత్ర క్రమాలఙ్కారః. విజయనగర నివాసినా నడిమింటి మంగళేశ్వరశాస్త్రిణా

విరచితచాటుధారా శ్లోకాః

శ్లో. యదియా మాదిరాపన్నో భవం కిమబలాబలమ్
ప్రచ్ఛన్నాః కర్తపాదానకర్త్రాధికరణక్రియాః. ౧౩

(అన్యశ్లోకస్య పూర్వార్థే కర్తృపదాదయః గూఢతరాః బహవః)

పదచ్ఛేదః- యది-యాం-ఆత్-ఇః-ఆపత్-నో-భవం-కిం-అబలాబలం.

టీకా-ఇః మదనః. అత్ విష్ణోః- అకారో బ్రహ్మవిష్ణ్వీశ కమఠే ష్వంగణే రణే-నానా. ఇకారః ఫణి రత్నార్చిష్వనఙ్గే చన్ద్రరోచిషి- ఇతిచ-యాం లక్ష్మ్యాం- ఈకారోఽబ్జదళే లక్ష్మ్యాం వాణ్యాం కమలకేసరే-ఇతిచ. భవం-జన్మ-నో ఆపద్యది- అప్రాప్తవాంశ్చేత్-నలభతేచేదితియావత్-అబలానాం స్త్రీణాం బలం కిం కిం ప్రయోజనం- వ్యర్థమిత్యర్థః- యద్వా అబలానాం బలరహితానాం స్త్రీణాం కిం బలమస్తీతిశేషః- కిమపి నాస్తీతి యావత్-మదనక్రీడావ్యాపార ఏవ సదాస్త్రీణాం శరీరబల,మితి యావత్. తదుక్తమ్-అమైథునం జరాస్త్రీణాం వస్త్రాణా మాతపం జరేతి.

తద్విరచితో ద్వితీయః శ్లోకః

శ్లో. తాతాజ్ఞయా యాతాట విర్వాతాపిభుగ్రాతాసియు
గ్ధాతాసురః ప్రీతామృతత్రాతా జగన్నేతా విభుః
ఆతామ్రద గ్వీతారిసాకేతాలయే పైతామహే
స్థాతాభువః పాతాముదా పాతాత్సదా సీతాపతిః. ౧౪

అస్మిన్ శ్లోకే ఏకప్రాసేన రామాయణకథా లఘుత్వేనరచితా.

తాతస్య దశరథస్యాజ్ఞయా-శాసనేన- యాతా గతాటవిః యేనసః యాతాటవిః-పితృవచనేన వనమగమ దిత్యర్థః-గవాతాపిభుజాఽస్త్యేన రాతాః స్వీకృతాః అసయః ధనుర్బాణతూణీరఖడ్గాద్యాః తైర్యుగ్యుక్తః- అగస్త్యవచనాచ్చైవ తూణీచాక్షయసాయకౌ। ఖడ్గంచ పరమప్రీతః జగ్రాహైన్ద్రం శరాసన- మితిరామాయణే. దాతాసురస్సమరవినిహత మారీచ ఖరదూషణ రావణ కుమ్భకర్ణా ద్యసురనాయకో భూత్వా తథా. ప్రీతామృతాః దేవాః తేషాం రక్షకస్సన్ జగతాం భువనానాం నేతా నాయకః విభుశ్శాశ్వతః శ్రీరామరూపప్రవృత్తోహరిః। ఆసమంతాత్తామ్రాదృశౌ యస్యసః ఆతామ్రదృక్ రక్తరేఖాంకిత విశాల లోచనః ఇత్యర్థః। పైతామహే పితామహ సం

బన్ధిని సాకేతాలయే అయోధ్యాసంస్థానే స్థాతా స్థిత్వా భువః భూమేః పాతా పాలక స్సీతాపతిః శ్రీరామో ముదా ప్రీత్యా త్వాం పాతాత్-పాయాదిత్యర్థః.

తద్విరచిత స్తృతీయశ్లోకః

శ్లో. తారావిష్ణూరణత్విట్కగహృదయరమాస్కన్ద సంబుద్ధయః క్వ
చత్వార స్తద్ధితాన్తాః క్రమవిశకలితై కైకవర్ణస్వరూపాః
క్వస్యాద్ధాతుత్రయం లుగ్వికరణిపఠితం కుత్ర తత్త్వావబోధః
సూత్రం తత్పాణినీయం నవిలసతి సహస్రోక్తిభి ర్భాస్వరే స్మిన్.

స్రోక్తిభి స్సహసకారేఫయుక్తవాగ్భిస్సార్థం- అస్మి న్భాస్వరే-భాస్వరే ఇతి శబ్దే న విలసతియది, నప్రవర్తతేచేత్-భాస్వరే ఇతిశబ్దే సకారరేఫౌ లుప్తౌచేత్ భావే ఇతి రూపసిద్ధిర్భవతి. తస్మిన్పదే తారాదీనాం సమ్బోధనాని స్యుః- భ తారాసమ్బోధనం- అ విష్ణోః- ఆవే ఉరణస్య- భాః కాన్త్యాః-వే పక్షిసమ్బోధనం-భావ హృదయస్య-ఇ లక్ష్మ్యాః-భావే కుమారస్య-అథ చత్వార స్తద్ధితాన్తాదృశ్యన్తే- యథా భస్య శివస్య భావః భం-యస్యచేతి భకారోపరి అకారలోపః- తస్యేద మిత్యణ్-అస్య విష్ణోస్సమ్బన్ధి చరితం అం-సమ్బన్ధార్థేణ్.వినా చక్షుషా కృతం కర్త వం- కర్తర్యణ్-వాల్మీకినా కృతం వాల్మీకం ఇత్యాదివత్-అస్యాపత్యం ఇః. అతఇఞ్- మన్మథః కుమారోవా-అథ ధాతుత్రయ మస్మిన్నేవ దృశ్యతే-యథా భా దీప్తౌ-వాగతిగన్ధనయోః-ఇణ్ గతౌ ఏత త్త్రియం లుగ్వికరణి పఠితం తత్త్వావబోధం కుత్ర వర్తత ఇతి- భావే-ఇదమేవ పాణినీయసూత్రంచ- భావే ఇతి.

తద్విరచితచతుర్థశ్లోకః

శ్లో. అమ్బర మమ్బుని పత్రమరాతిః పీతమహీశగణస్యదరావా
యస్యవధూ స్తనయం గృహమబ్జా పాతునసశ్శివలోచనవహ్నిః.

యస్య దేవ స్యామ్బరం వసనం పీతం పిశంగవర్ణం అభూత్- అసీదిత్యర్థః-యస్యదే వస్య అమ్బుని సలిలే గృహం నివాసస్థాన మభూత్-యస్యదేవస్య పత్రం వాహనంఅహీశగణస్య-భుజంగచ యస్య అరా తిర్గరుడో౽భూత్-యస్య దేవస్యతనయం పుత్రం మదనమిత్యర్థః-శివలోచనవహ్ని ర్దదాహ దగ్ధమకరోత్-యస్య వధూః పత్నీ-అబ్జా రమా అభూత్-సః విష్ణు-ర్నః అస్మాన్- పాతు రక్షతు.

తద్విరచిత పఞ్చమశ్లోకః

శ్లో. గాయ న్నటద్విరేఖాళి ప్రాప్తదానో గజాధిరాట్
శ్రీమన్నారాయణాభిఖ్య గజరాడపి తాదృశః ౧౭

గాయ న్తశ్చ నట న్తశ్చ గాయన్నట న్తః- తేచ తే- ద్విరేఖాశ్చ భ్రమరాః స్తేషా మాళిః పఙ్క్తిః- తయా ప్రాప్తం లబ్ధం దానం మదః యస్య సః గజాధిరాట్ -గజశ్రేష్ఠః-లోకే యో వర్తతే శ్రీమన్నా రాయణాభిఖ్యః-శ్రీమా న్సంపత్పరిపూర్ణః- నారాయణాహ్వాయః గజ రాడపి-శ్రీపూసపాటి గజపతి రపి-తాదృశ స్తత్సమానధర్మవిశిష్టః-అ భూదిత్యర్థః-గాయంశ్చ నటతీచ గాయన్నటత్యౌ- ద్వౌరేఖాయస్య సః ద్విరేఖః గురు రాయ ఇతి కశ్చిద్వైణికః-ఆళి సత్తు సగృహీతవేశ్యా తత్స ఖీతి యావత్. ఆళిస్సఖీ వయస్యా చేత్యమరః- గాయ న్నటత్యౌ తే ద్విరేఖాళీచ గాయన్నటద్విరేఖాళీ-తాభ్యాం ప్రాప్తాని-దానాని ధన కనకరత్నాంబరాభరణాదీని యస్య తథోక్తః- తల్లబ్ధదాన ఇత్యర్థః- నతుశ్రోత్రియ ప్రతిగృహీతదాన ఇతి భావః।

తద్విరచిత షష్ఠశ్లోకః

శ్లో. నేత్రే శ్రోత్రే సఖా వక్త్రే గాత్రే పుష్పేషు శోభ తే
పూసపాటన్వయాబ్ధీందో స్వస్తి నారాయణ ప్రభో. ౧౮

హే పుష్పేషు శోభ-పుష్పాణి ఇషవో బాణాః యస్య పు ష్పేషుః- మన్మథః- తస్య శోభేవ శోభా యస్య తస్య సంబోధనం.

పూసపాట్యన్వయ ఏవాబ్ధిః సముద్రః-తస్య ఇన్దు శ్చన్ద్రః-వంశాభివృద్ధి కర ఇత్యర్థః-భో నారాయణప్రభో శ్రుణోతి వేదశాస్త్రాదిక మితి శ్రోతా-తస్మై శ్రోత్రే-సకలవేదశాస్త్రార్థం వక్తీతి వక్తా-తస్మై వక్త్రే-భగవత్ప్రీతికరం గీతం గాయతీతి గాతా-తస్మై గాత్రే-నేతా భూ-నాయక స్తస్మై నేత్రే- తే తుభ్యం స్వస్తి మఙ్గళం-సదా సతత మస్త్విత్యర్థః.

ద్వివేదుల వేంకటశాస్త్రిణా విరచితాః.

శ్లో. రోగవి మదహద్యస్య భార్యా కలితమాళిరుః
అప్రియః కాననచ్ఛేత్తా దద్యా చ్ఛం వో గజాధిపః. ౧౯

పదచ్ఛేదః-రః-గవి-ఇం-అదహత్-యస్య-భార్యాకలితమాళిః-ఉః-అప్రియః-కాననచ్ఛేత్తా-దద్యాత్-శం-వః-అగజాధిపః.

యస్య దేవస్య గవి నేత్రే స్థితః రః అగ్నిః ఇం మన్మథం అదహత్-భార్యాకలితమాళిః-భానాం నక్షత్రాణాం ఆర్యః పూజ్య శ్చన్ద్రః-స్తే నాకలితమాళి స్సంగతశీర్షః.అప్రియో విష్ణుహితః-కస్య బ్రహ్మణః-ఆననం ముఖం త చ్ఛేత్తీతి కాననచ్ఛేత్తా-అగజాధిపః పార్వతీపతిః-సః ఉః తాదృక్ఛివః- వః యుష్మాకం-శం సుఖం-దద్యాత్-దదాత్విత్యర్థః.

తద్విరచితో ద్వితీయః శ్లోకః.

శ్లో. యువరంగమహీపాల తవోద్యానమయూరికా
* కాంతం వినా నదీతీరమ్మదమాలోక్య సోత్సుకా. ౨౦

హేయువరంగమహీపాల- తవ తే-ఉద్యానమయూరికా పుగోపవనస్థబర్హిణీ-కాంతం వినాస్థితా సతీ- విరహాభరక్లిన్నేతిభావః-తదా ఇరమ్మదం మేఘజ్యోతిః-ఆలోక్య-సోత్సుకా హర్షయుక్తా సతీ-నదీతి ధ్వనిం కుర్వతీత్యర్థః-నద శబ్దే ఇతిధాతుః.

---

* కాంతం పురుషపక్షిణ ముద్దిశ్య వినానదీతి పునఃపునర్నదతీతి.

తద్విరచితస్తృతీయః శ్లోకః.

శ్లో. అధునా మధుకరపతినా గళితోఽప్యపకారదమ్పతీ యేన
త్రాత స్సపాలయే న్మాం గళితవికారో వినాయకో లక్ష్మ్యాః. ౨౧

అధునా ధుకారరహితేన-మధుకరపతినా-అత్ర ధుకారలోపే మకరపతినా-నక్రశ్రేష్ఠేనే త్యర్థః అపకారః అపగతః పకారో యస్మిన్ సః అపకారశ్చాసౌ దమ్పతీచ పకారలోపే దన్తీ గజేన్ద్రః-గళితోఽపి గ్రస్తోపి-యేన దేవేన త్రాతః రక్షితః-సః గళితవికారః-గళిత స్త్యక్తః-వికారః వి ఇత్యక్షరః యస్యసః-అత్ర వికారరహితః లక్ష్మ్యాః నాయకః విష్ణుః-మాం పాయాత్-రక్షత్విత్యర్థః.

చేఃబ్రోలు గ్రామనివాసినా ద్విభాషి కృష్ణశాస్త్రిణా
విరచితశ్లోకాః.

శ్లో. వేత్రాగ్రే కోటరం నాస్తి నాస్తి బాణధరో యువా
ఇత్యుక్త్వా కురుహం త్యక్త్వా విర్వినాసహనిర్యయౌ. ౨౨

హేవే హేపక్షిన్-అత్రా స్మిన్వృక్షే-కోటరం క్రోడం-నాస్తి రన్ధ్రం నదృశ్యత ఇతి యావత్-అగ్రే పురతః బాణధర శ్శరధరః-యువా నవవయస్కః-నా పురుషోఽస్తి. ఇత్యుక్త్వా కురుహం త్యక్త్వా ఏవం నిగద్య భూరుహం సంత్యజ్య-విః పక్షీ-వినాసహ ద్వితీయపక్షిణా సాకం-నిర్యయౌ నిర్గతః.

తద్విరచితో ద్వితీయః శ్లోకః.

శ్లో. వటవృక్షో మహానత్ర మార్గ మావృత్య తిష్ఠతి ౨౩
అత్ర సంబోధనం వక్తుం షాణ్మాసావధి రుచ్యతే.

హే వటో బ్రహ్మచారిన్-ఇతిసంబోధనం-అచిపరే ఏచోఽయ వాయావ ఇత్యవాదేశః-మహా నధికః-ఋక్షః భల్లూకః-మార్గం పంథానం-ఆవృత్య ఆక్రమ్య-తిష్ఠతి నివసతీత్యర్థః- శేష స్సులభః.

తద్విరచితస్తృతీయః శ్లోకః.

శ్లో. విరాటనగరే రమ్యే కీచకాదుపకీచకమ్
అత్ర క్రియాపదం వక్తుర్హైమం దాస్యామి కంకణమ్. ౨౪

రమ్యే మనోహరే-నగరే-విః కశ్చిత్పక్షీ-కీచకా ద్వేణోః-"వేణవః కీచకాస్తేస్యు ర్యేస్వన స్త్యనిలోద్ధతాః-అమరః-ఉపకీచకం సమీపస్థితవేణుంప్రతి-ఆట చచార. అటపట గతౌ. ఇతిధాతోర్లిట్-అస్య శ్లోక స్యోత్తరార్ధే న్వయ స్సులభః.

తద్విరచితశ్చతుర్థః శ్లోకః.

శ్లో. విషం భుజ్ క్ష్వ సహామాత్యై ర్వినాశముపయాస్యసి
నాభ్యాం కేనాపి రాజేన్ద్ర కృష్ణాజిన మకణ్టకమ్. ౨౫

రాజేన్ద్ర హేనృపశ్రేష్ఠ-విషం విగతష్కారోయస్మి న్స్తథోక్తం నాభ్యాం ద్వినకారాభ్యాం కేన కకారేణాపి-వినా ఋతే-అకణ్టకం శత్రు భయ రహితం-కృష్ణాజినం అస్మిన్ శబ్దే షకార కకార నకారద్వయరహితే సతి తేషా ముపరిస్థాజ్వర్ణైః రాజ్యమితి రూప సిద్ధిః-త మమాత్యైస్సహ మన్త్రిభి స్సాకం-భుజ్ క్ష్వ అనుభూయధ్వ మిత్యర్థః-శం సుఖం ఉపయాస్యసి ప్రాప్స్యసి.

బిల్హణకవిరచితాః.

శ్లో. కతితే కబరీభార స్సుమనోభారాత్ప్రియేతి నీలత్వాత్
భవతిచ కలాపవత్వాన్నిర్జరమాన్యః కథంనోచేత్. ౨౬

ప్రియేతే కబరీభారః వేణీభరః-సుమనోభారాత్ సుమనసాం పుష్పాణాం భారాత్-సుమనసాం దేవానాం భరణాచ్చ-స్త్రియ స్సుమనసః పుష్పం-సుపర్వాణ స్సుమనస-ఇతిచామరః కతి క ఇవ బ్రహ్మే వాచరతి. ఆచారార్థే క్విప్. అతి నీలత్వాత్ అసితత్వాద్ధేతోః-అతి విష్ణురివాచరతి. అకారోబ్రహ్మవి ష్ణీశకమఠేషు-ఇతినానా. కలాః పాతీతి కలాపః చన్ద్రః-చన్ద్రధరత్వాదితియావత్. కలాపవత్వాత్ అథ

రణ యుక్తత్వాత్. భవతి భవ ఇవాచరతి. భవోభీమస్థాణూరుద్ర-
ఇత్యమరః- కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతావపి-విశ్వః.
ఏవం మూర్తిత్రయవత్త్వవిలసనతా నోచేత్ నిర్జరమాన్యః- నిర్జరై
ర్దేవైః-యౌవనపూర్ణైశ్చ-మాన్యః పూజ్యః- కథం భవతీతి శేషః।
అత్ర శబ్దశక్త్యానీతశ్లేషానుప్రాణితలుప్తోపమాలంకారః-ఆర్యావృత్తమ్.

తద్విరచితద్వితీయః.

శ్లో. కదళీ కదళీ కరభః కరభః కరిరాజకరః కరిరాజకరః
భువనత్రితయేనబిభర్తి తులా మిదమూరుయుగంనచమూరుదృశః.

చమూరోః కురంగస్య-దృశౌ ఇవ దృశౌ యస్యాః తస్యాః-
ఊరుయుగం అజ్ఘ్రిద్వయం-భువనత్రితయే జగత్త్రయేపి-తులాం సా
మ్యం-నబిభర్తి నప్రాప్నోతి. కేన హేతునేత్యుక్తే కదళీ-మోచా-క
దళీ వైజయంతికా-అభూదిత్యధ్యాహారః-పాతాళలోక విజయప్రకట
నార్థం తల్లోకా దుద్గత జయస్తంభవ ద్భాతీతి భావః. కదళీ మృగే
రమ్భాయాం వైజయన్త్యాం చేతి నానార్థే. కరభః హస్తబహిఃప్రదే
శః- కరభః కరయో ర్భా కాన్తి ర్యస్య తథోక్తః. ప్రార్థనాఞ్జలిరభూత్-
నమస్కారోవా-ఏతేన మర్త్యలోకవిజయ స్సూచ్యతే. కరిరాజకరః
ఐరావతతుణ్డః-కరిరాజకరః-కరో భాగధేయ స్సోఽస్యాస్తీతి కరీ-భా
గధేయః కరో బలిః- అమరః. కరీచాసౌ రాజాచ కరిరాజః-బలిప్రదనృ
పఇత్యర్థః-తస్య కరః హస్తోభూదిత్యర్థః- లోకే నిర్జితో నృపః- బలవతే
శత్రురాజా యోపాయనప్రదాన ముచిత మితి న్యాయేన-తస్య హస్తః
కరప్రదోభూ దితి భావః- అస్యాభ్రమాతఙ్గత్వా న్నాకలోకవిజయ
స్సూచ్యతే-అతః ఏతదూరుయుగం జగత్త్రయే సామ్యం నాలభతేతి
భావః. అతిశయోక్త్యలఙ్కారః. తోటకవృత్తమ్. న చతుష్టయతో గి
రివిశ్రమతో। విదితం ఇలు తోటకవృత్త మిదమ్. ౧౭

తద్విరచిత స్తృతీయః.

శ్లో. హాసో భాతి కుచద్వయం తవ శివం మధ్యం వపు శ్చారుతా
కేశా నాసికమౌక్తికం సువదనం స్నిగ్ధాఙ్గరాగో దృశౌ
గఙ్గావ ద్గజకుమ్భవ ద్గగన వద్గాఙ్గేయవ ద్గేయవ
జ్జమ్బూవ జ్జలబిందువ జ్జలజవ జ్జమ్బూలవ జ్జాలవత్. ౨౮

హే ప్రియే తవ హాసః గఙ్గావద్భాతి, పత్రిక్రియా సర్వత్ర గ్రాహ్యా. కుచద్వయం గజకుమ్భవత్, శివం మధ్యం శోభనావలగ్నం గగనవ త్సూక్ష్మతయా భాతీ-త్యర్థః- వపు ర్దేహః-గాఙ్గేయవ త్కనక మివ, చారుతా సౌన్దర్యం-గేయవ ద్గాన విద్యే వా నన్దకరీత్యర్థః- కేశాః కచాః-జమ్బూవ జ్జామ్బవమివ నాసికమౌక్తికం- జలబిన్దువత్. అత్ర నాసికాశబ్దస్య క్లీబత్వం. నాసికా నాసికం క్లీబే బాధో బాధాద్వయోరపీతి ద్విరూపకోశే- సువదనం జలజవ త్పద్మమివ-అఙ్గరాగః అఙ్గ సుగన్ధద్రవ్యానులేపనం- స్నిగ్ధస్తు మసృణం సాన్ద్రం-అమరః-జమ్బూలవ జ్జామ్బూనదసువర్ణపఙ్క మివ భాతి. ఔణాదికోయం. దృశౌ జాలవ ద్గవాక్షౌ ఇవ భాతీ త్యన్వయః- ఉపమాగర్భితక్రమాలఙ్కారః- తేనతుల్యేతిసూత్రేణ సర్వత్రాను బన్ధోవతి ప్రత్యయః-

తద్విరచితశ్చతుర్థఃశ్లోకః.

శ్లో. ఇన్దీవరాక్ష్యాస్స్ఫుటవిద్రుమోష్ఠ్యాస్సఙ్కేత ముద్దిశ్యవనేచరన్త్యాః
చోరా స్సమస్తాభరణాని హృత్వానాసామణిం నాఽపహర న్నిచిత్రమ్.

ఇన్దీవరే ఇవాక్షిణీ-యస్యా స్తస్యాః-కువలయనయనాయాః- ఇన్దీవరఞ్చ నీలేఽస్మి న్సితే కుముద కైరవే- అమరః- స్ఫుటవిద్రుమం రుచిరప్రవాళమివ-ఓష్ఠ మధరం-యస్యా స్తథోక్తాయాస్సఙ్కేత ముద్దిశ్య సఙ్కేతస్థానమాలోచ్య-.వనమధ్యేనఞ్చరన్త్యాః-నాయికాయాస్సర్వాభరణాని-చోరా స్తస్కరాః-హృత్వా అపహృత్యాపి నాసామణిం నాసాలఙ్కారముక్తాఫలం-నాపహర న్నిచిత్ర మాశ్చర్యం- కేన హేతునేత్యా

క్తే-ఇన్దీవరాక్షీతి విశేషణేన-నీలదృక్ప్రసారిత నాసామణే రుపరిభాగ నైల్యేన-స్ఫుటవిద్రుమోష్ఠీతి విశేషణే నాధోభాగప్రసారి తాధరోష్ఠరక్తిమ్నా-తన్మౌక్తికం-గుంజాఫల-మితి మత్వా-తస్కరా స్తన్నాపహరన్తీతి భావః- అత్ర సమాసోక్తిగర్భిత భ్రాన్తిమదలఙ్కారః.

-భోజమహారాజవిరచితశ్లోకః-

శ్లో. కచభారా త్కుచభారః కుచభారాద్భీతి మేతి కచభారః
కచకుచభారా జ్జఘనం కోయం చన్ద్రాననే చమత్కారః. ౩౦

కచభారా ద్ధమ్మిల్లభారా త్కుచభారః భీతి మేతి ప్రాప్నోతి. కథమి త్యుక్తే. కుచచక్రవాకః కచతమోభరదర్శనేన బిభేతీతిభావః. కుచచక్రమిథునదర్శనేన స్వనాశహేతుక సూర్యోదయజ్ఞాపకత్వా త్కచతిమిరభారః బిభేతీ తిభావః-కచకుచభారా జ్జఘనం బిభేతీ త్యత్ర కో హేతు రిత్యుక్తే-కచభర ఇతి-నీలమేఘః-కుచపర్వతయో ర్వర్షతి చే-ద్వారిధారాప్రవాహేన-స్వస్య హానిర్భవతీతి జఘనపులినం-బిభేతీతి భావః- అత్ర విషయనిగరణే నాతిశయోక్త్యలఙ్కారః-

తద్విరచిత ఏవ ద్వితీయఃశ్లోకః.

శ్లో. కవీనాం మానసం నౌమి తరతి ప్రతిభామ్భసా
య త్పోతేన పయాంసీవ భువనాని చతుర్దశ. ౩౧

యత్ యన్మానస-మమ్భ ఇవ ప్రతిభా ప్రతిభామ్భః-జలమివ-సర్వవ్యాపకత్వవిశిష్ట బుద్ధివిశేషః. "బుద్ధిం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదుః" అత్రోపమానపూర్వపదకర్మధారయః. తాదృగ్విధప్రతిభయా చతుర్దశభువనాని-పోతే నోడుపేన-పయాంసీవ జలానీవ-తరతి లంఘయతి-తాదృశ మహిమవిశిష్టం-కవీనాం మానసం మానస మేవ మానససర-ఇతి శ్లిష్టరూపకసమాసః-తన్నౌమి నమామి. అహమిత్యధ్యాహారః-అత్ర రూపకగర్భితోపమాలఙ్కారః.

కోలచెల మల్లినాథసూరివిరచితశ్లోకాః.

శ్లో. కాచిద్బాలా రమణవసతిం ప్రేషయన్తీ కరణ్డం
దాసీహస్తా త్సభయ మలిఖ ద్వ్యాళ మస్యోపరిష్ఠమ్
గౌరీకాన్తం పవనతనయం చమ్పకం చాత్ర భావం
పృచ్ఛత్యార్యో నిపుణతిలకో మల్లినాథః కవీన్ద్రః. 32

కాచి ద్బాలా నూత్నయౌవనా-రమణవసతిం నాయకగృహం ప్రతి కరణ్డం పేటికాం-దాసీహస్తా త్ప్రాపయన్తీసతీ-సభయం భయసహితం-కరణ్డోపరిష్ఠం-వ్యాళం భుజఙ్గం-గౌరీకాన్తం శివం-పవనతనయం హనుమన్తం-చమ్పకం చ చామ్పేయం చ అలిఖ దిత్యర్థః-అత్రా స్మిన్ శ్లోకే-భావ మాశయం-నిపుణతిలకః ప్రగల్భశ్రేష్ఠః-మల్లినాథః కవీన్ద్రః-పృచ్ఛత్యాకాంక్షతి. తత్కిమిత్యుక్తే-సా నిజయౌవనారమ్భ పూర్వప్రవాసస్థిత నిజనాయకస్య స్వప్రమోదోద్యోతనార్థం స్వవిరహవేదనాద్యోతనార్థం-కరణ్డ స్యాన్తరే-అర్ధవికసితపద్మం నిధాయ-తద్రక్షణార్థం కరణ్డోపరి-గన్ధవహాశత్రుం వ్యాళం-మదనశత్రుం శివం-తద్వికసనకరసూర్యకబళనసామర్థ్యయుక్తత్వాత్తచ్ఛత్రుంహనుమన్తం తన్మకరన్దాస్వాదకభ్రమరశత్రుం చమ్పకంచ- లిఖిత్వా- ఏతైర్విభావ రహవేదనాం వారయన్తీసతీ ధైర్యేణాహం దినాని క్షపయామీతి భావద్యోతనార్థం ప్రేషయతీతి భావః.

యువరఙ్గరాజం ప్రత్యనేనవిరచితశ్లోకః.

శ్లో. రఙ్గత్తురఙ్గ మధిరోహతి రఙ్గనాథే
గోత్రారి రాత్తకుతుకః కులిశం బిభర్తి
ఖేదంచ మోద ముపయాతి నగేన్ద్రకన్యా
నాగాజినేన పరిముహ్యతి మౌళి మీశః. 33

రఙ్గనాథే-యువరఙ్గరాజే రఙ్గత్తురఙ్గ మధిరోహతిసతిగోత్రారి రిన్ద్రః ఆత్తకుతుకస్సన్-కులిశం వజ్రాయుధం-బిభర్తి ధరతి-కిమర్థ మిత్యుక్తే

ఏతదశ్వఖురాఖాతధరాపరాగపరమ్పరాభిః సముద్రే నిర్గలేసతి తదన్త
ర్లీన మైనాకపక్షచ్ఛేద నార్థ మితిభావః-నగేన్ద్రకన్యా పార్వతీ-ఏతత్ప
రాగేణ-నిజసపత్న్యాః గఙ్గాయాః-హానిర్భవతీతి మోదం నిజసహో
దరపక్షచ్ఛేదనం భవతీతి ఖేదంచ ఉపయాతి- ప్రాప్నోతి-ఈశ శ్శివః-
నాగాజినేన గజచర్మణా-మౌళిం మూర్ధానం ఆచ్ఛాదయతి-జటాజూ
టాన్తరస్థ గఙ్గాసంరక్షణార్థ మితి భావః. అత్రాసమ్బన్ధాతిశయోక్త్య
లఙ్కారః.

తద్విరచిత స్తృతీయశ్లోకః.

శ్లో. పతి రతీవ ధనీ సుభగో యువా పరసతీకథనేషుపరాఙ్ముఖ
శ్శివ రలఙ్కురుతే సదనం సదా తదపిసాసుదతీ రుదతీకుతః.

పతి ర్భర్తా-అతీవ ధనీ అధికధనవాన్-సుభగ స్సురూపసమ్పన్నః-యు
వా తరుణః-పరస్త్రీషుపరాఙ్ముఖః-ఏతాదృశస్స్వనాయకః శివః పుత్రః
స్వసదనం అలంకరోతి తదపి తాదృక్సమ్పద్యుక్తాపి-సాసుదతీ రుదతీ
విషీదతి. కుతఇత్యుక్తేతత్కారణం సుభగ ఇతి విశేషణేన ద్యోత్యతే
శోభనంచ తద్భంచ సుభం శుభతారకం శుభలగ్నంవా-భం నక్ష
త్రేచ రాశౌచ లగ్నే చాంశేపి దృశ్యత-ఇతి జ్యోతిషే. తస్మిన్
గచ్ఛతి ప్రాప్నోతి సుభగః-శుభలగ్నగామీ త్యర్థః-న త్వన్యదివసగా
మీ-అతో నుదినసమ్భోగసౌఖ్య రాహిత్యేన సా రుద తీతి భావః-
సమాసోక్త్యలఙ్కారః.

కొండపల్లి నివాసినా రత్నఖేటదీక్షితేన కృతాః.

శ్లో. గామ్భీర్యాతిశయేన యస్య జగతాం నేత్రాణిమానంగతా
పత్రం యస్య నవీనతాంభజతి యత్పద్యేయ మానీజ్జగత్
రాజత్కే సరితాం సముద్రమమలం యద్వత్సమవ్యఙ్గు
శ్చైతే యస్సవిభావ రీశరుచి రః కుర్యాచ్ఛమభ్రం శివః. 3౹

పదచ్ఛేదః-గాం-భీః-యాతి-శయేన-యస్య-జగతాం-నేత్రా-అణిమానం

గతా-పత్త్రం-యస్య-న-వీనతాం- భజతి-యత్పద్ద్వయం-ఆసీత్- జగత్-
రాజత్కం-సరితాం- సముద్రమం-అలం-యద్వత్సం- అవ్యబ్జగుః- శేతే-
యః-సః-విభా-అరిశరుచిః-అః-కుర్యాత్-శం-అభ్రంశి-వః.

వ్యాఖ్యా॥యస్య దేవస్య-శయేన కరేణ-జగతాం నేత్రా సతా-అణిమానం గతా- అణుస్వరూపం గతా సతీ-గాం భువం-భీః భయః-నయాతి నప్రాప్నోతి-యస్య దేవస్య పత్త్రం వాహనం- వీనతాం పక్షీంద్రతాం గరుడత్వం-భజతి ప్రాప్నోతి-జగ ద్భువనం- యస్య పదా పాదేన-మేయం మాతుం యోగ్య మాసీత్-త్రివిక్రమకథా త్రాను సన్ధేయా-యద్వత్సం యస్య వక్షఃస్థలం-అల మత్యన్తం-ముదా సన్తోషేణ సహితా సముత్-సముత్ రమా లక్ష్మీ ర్యస్యాసీత్ సముద్రమం ఆసీత్. రాజ త్ప్రకాశమానం- కం ఉదకం- యస్మి న్నస్మిన్ రాజత్కే సరితాం విభా సముద్రే-యః దేవ శ్శేతే-యః అవ్యబ్జగుః అవిశ్చాబ్జ శ్చావ్యబ్జౌ సూర్యచన్ద్రౌ-తౌ గావౌ నేత్రే యస్య తథోక్తం- (1) అవి రద్రి ర్వారి ర్వైశిః- (2) అబ్జో జైవాతృక స్సోమః- (3) స్వర్గేషు పశు వాగ్వజ్ర దిఙ్నేత్రఘృణి భూజలే-గౌః- ఇత్యమరః- అరాణి ధారాః అస్య సన్తీ త్యరీ- ఆయుధః తేషా మీశః శ్రేష్ఠః- చక్రమి త్యర్థః- తస్మి న్రుచిరాసక్తి ర్యస్య తథోక్తః-అరిశరుచి స్సః అః విష్ణుః-అభ్రంశి భ్రంశరహితం- శం సుఖం-వః యుష్మాకం కుర్యా త్కరోత్విత్యాశీర్వాదః-

(2) శ్లో. చక్రే తచ్ఛత్రు మిత్రే పురజయసమయే స్యన్దనం తత్పదాబ్జ-
ద్వైతీయీకామ్బుజాక్షీ శరధిరపి సగా స్తద్ద్విజాతాధినాథః
కాణ్డా స్సజ్జాతజాతాననకుహరచరా జ్యాచత స్నస్య చక్రీ
యస్యాసీ న్నీలకణ్ఠ స్తదధిపజనక స్త్వామపాయాత్సపాయాత్.

పురజయసమయే-త్రిపురసంహారకాలే-యస్య దేవస్య చక్రే రథాఙ్గే-తచ్ఛత్రుమిత్రే- తేషాం చక్రవాకానాం శత్రు శ్చన్ద్రః మిత్త్రం

సూర్యః-తౌ బభూవతు రిత్యర్థః- స్యన్దనం రథః- తం పదం చక్రం అఙ్కః చిహ్నం యస్య సః తత్పదాఙ్కః విష్ణుః- తస్యద్వితీయాకామ్బుజాక్షీ ద్వితీయపత్నీ భూమిః- క్షోణీరథో హరిశరో మేరుధన్వామ్బుధీషుధి రిత్యమరశేషః- ఆసీదితి సర్వత్రానువర్తతే. శరధి రపి తూణీరోపి శరధి స్తద్వాచకసముద్రః- గౌః బాణః గోవాచకాని తాన్యుదకాని ధియన్తే స్మిన్నితి తద్ధిః సముద్రః-తస్మిన్ జాతా లక్ష్మీః తస్యాః అధినాథః సః విష్ణు రాసీత్. కాణ్డాః ఆశ్వాః- కాణ్డోస్త్రీ దణ్డ బాణార్వ వర్గావసరవారిషు-ని. తస్మా జ్జలవాచక కాణ్డా జ్జాతం జలజం. తస్మాజ్జాయత ఇతి తజ్జాతజాతః బ్రహ్మ-తస్యాననకుహరేషు ముఖగహ్వరేషు చరన్తీతిచరాః వేదాః-బభూవుః- జ్యాచ మౌర్వీచ సా భూవాచకజ్యామస్తే శిరసి యస్య సచాసౌ చక్రీచతన్మస్తకచక్రీ-శేషః యస్య దేవస్య నీలకణ్ఠః అసితగళః ఆసీదితి సమ్బన్ధః- తదధిపజనకస్తస్య నీలకణ్ఠవాచక మయూరస్య-అధిపః కుమారస్వామీ-తస్య జనక శ్శివ-స్సః అపాయా త్పాయా ద్రక్ష త్విత్యాశీర్వాదః-

(3) శ్లో. మధ్యం విష్ణుపదం కుచౌ శివపదం వక్త్రం విధాతుఃపదం
ధమ్మిల్ల స్సుమనఃపదం ప్రవిలసత్కాఞ్చీ నితమ్బస్థలీ
వాణీచే న్మధురాధరోరుణధర శ్రీరంగభూమిర్వపు
స్తస్యాః కిం కథయామి భూరిసుకృతం మాన్యాసదానిర్జరైః.

తస్యా నాయికాయాః-మధ్య మవలగ్నం-విష్ణుపదం వైకుణ్ఠమిత్యర్థః-ఆకాశవత్సూక్ష్మతయాభాతీతిభావః-కుచౌ శివపదం కైలాసస్థానం, పర్వతవద్భాసత ఇతిభావః-వక్త్రంవిధాతుఃపదం-సత్యలోక ఇత్యర్థః-పద్మవద్భాతీతిభావః- ధమ్మిల్లః కైశికం-సుమనసాం-దేవానాం పదం స్థానం-స్వర్గ ఇత్యర్థః- పుష్పాణాం స్థాన మితిభావః-నితమ్బస్థలీ జఘనప్రదేశః-ప్రవిలసత్కాఞ్చీ కాఞ్చీనామకపుణ్యక్షేత్ర మితియావత్-రత్నమేఖలాలఙ్కృతేతిభావః-వాణీసూక్తి ర్మధురా మధురానామపుణ్యక్షేత్రం

మాధుర్యయుక్తేతిభావః- అధరః అధరోష్ఠం- అరుణధరః అరుణాచల క్షేత్రమిత్యర్థః- రక్తానిమానీతిభావః- వపుర్దేహః శ్రీరఙ్గభూమిః శ్రీరఙ్గక్షేత్రం- శ్రియః సౌన్దర్యలక్ష్మ్యాః రఙ్గభూమి ర్నాట్యస్థానమితి భావః- తస్యాః భూరిసుకృతం కిం కథయామి కిం బ్రవీమి. అతః సా నాయికా సతతం నిర్జరై ర్దేవై ర్యువజనైశ్చ మాన్యా సేవ్యా- అత్ర ప్రకృతాప్రకృతమిశ్రశ్లేషాలఙ్కారః- శార్దూలవిక్రీడితమ్.

కోనసీమనివాసినా పాలంకి బ్రహ్మసోమయాజినాకృతాః.

1. శ్లో. గోమద్గోభవగోయుగోవినతగోహస్త్రాదిగోపాలకో
గోజారాధితపాదగోజయుగళో గోరాశిజాగోప్రియః
గోభిర్దరితగోపవైరితరుణీగోవిభ్రమో గోప్రదో
గోపీగోనిచయైకగోస్థలతను ర్గోపాలకః పాతువః.

గోమాన్ సూర్యః- గోభవ శ్చన్ద్రః- తౌ గోయుగం. నేత్రద్వయం యస్య తథోక్తః- గౌర్వజ్రం హస్తేయస్య సః ఇన్ద్రః ఆది ర్యేషాం తే గోహస్త్రా దయః- వినతాః నమ్రాః గోహస్త్రాదయో గోపాలకాః దిక్పాలకాః యస్య తథోక్తః- గౌశ్చ అజశ్చ గోఽజౌ- సరస్వతీబ్రహ్మాణౌ- తాభ్యా మారాధితం పూజితం పాదగోజయుగళం చరణపద్మద్వయం యస్య తథోక్తః- గోరాశిజా లక్ష్మీః- గౌర్భూమిః తయోః ప్రియో నాయకః- గోభిర్బాణై ర్దరితాః ఖణ్డితాః గోపవైరిణః దేవశత్రవ స్తేషాం తరుణ్యః పత్న్యః. తాసాం గోవిభ్రమాః నేత్రవిలాసాః యస్య తథోక్తః- గోప్రద స్స్వర్గసౌఖ్యప్రదః- గోపీనాం గవాంచ నిచయ స్సమూహః- గవాం దృక్కాన్తీనాం- స్థలం సీమా- తను శ్శరీరం. యస్య తథోక్తః- గౌర్నా ర్కేవృషభే చన్ద్రే స్వర్గ వజ్రామ్బులోమసు। ద్వయోస్తు రశ్మి దృగ్బాణే వాగ్భూదిగ్ధేనుమస్త్రియామ్॥ ఇతినానార్థరత్నమాలా- గోపాలకః శ్రీహరిః- వో యుష్మాన్- పాతు రక్షత్విత్యాశీర్వాదః.

2. శ్లో. కాశీనః పాతు మాం పత్రం పర్యఙ్క స్తత్కులాదభూత్
మాతాపుత్రీ సపత్నీచ మేనాయస్య దివోభువః.

యస్య దేవస్య-పర్యఙ్కం శయ్యా-కాశీనః కం వాయు మశ్నాతీతి కాశీ సర్ప-స్తేషా మినః కాశీన శ్శేషః- అభూత్-యస్య దేవస్య పత్రం వాహనం-తత్కులాత్-తేషాం సర్పాణాం కులం వర్గం తమత్తీతి తత్కులాత్ - గరుడోఽభూత్-యస్య దేవస్య పత్నీ-మా లక్ష్మీః- అభూత్-యః దేవః ఇనా మస్యతేన-పుత్రీ- సుతవా నభూత్-యో దేవః భువః భూమ్యాద్యధోలోకసప్తకస్య దివస్స్వర్గాద్యూర్ధ్వలోకసప్తకస్యచ-మాతా ప్రమాణకర్తా అభూత్-నః విష్ణు ర్మాం పాత్విత్యర్థః.

వేదాన్త దేశికకృతశ్లోకాః.

కాచాయ నీచం కమనీయవాచా మోచాఫలస్వాదుముచాన యాచే
దయాకుచేలేధ్ధనదత్కుచేలే!స్థితేఽకుచేలేశ్రితమాకుచేలే.

దయాలుః కోః భువః-చేలం వసనం-సముద్రః దయాపూర్ణ ఇతియావత్-ధనం దదాతీతి ధనదః-కుబేరః-ధనద ఇవాచరతీతి ధనదత్-కుచేలో యస్యతథోక్తః-సూయాః లక్ష్మ్యాః కుచౌ తయో రిలాప్రదేశః శ్రితా మాకుచేలా-యేన తథోక్తః-కుత్సితం చేలం వసనం యస్య స కుచేలః-కుచేలో సభవతీత్యకుచేలః-పీతామ్బరధారీత్యర్థః-ఏవం విధే విష్ణౌ స్థితే సతి-మోచాఫలస్య కదళీఫలస్య- స్వాదు మాధుర్యం ముఞ్చతీతి మోచాఫలస్వాదుముచా-వాచా నీచ మల్పజనం-కాచాయ నయాచే-శ్రీహరిమేవ ప్రార్థయామీతి-యమకాలఙ్కారః- ఇన్ద్రవజ్రవృత్తమ్.

౨. శ్లో. శరీరపతనావధి ప్రభునిషేవణాపాదనా
దబిన్ధనధనంజయ ప్రశమదంధనం దంధనమ్
ధనంజయవివర్ధనం ధనముదూఢగోవర్ధనం
సుసాధన మబాధనం సుమనసాం సమారాధనమ్.

శరీరస్య దేహస్య-పతన మవధి ర్యస్యత త్పృభూణాం రాజ్ఞాం- నిషేవ ణాపాదనాత్ సేవనసమ్భవాత్-స్వాజ్గపతనపర్యన్తం ప్రభుసంశ్రయణో పార్జనా దిత్యర్థః-అపః ఇంధనాని యస్య-అబింధనః-ధనంజయః- జఠ రాగ్ని రిత్యర్థః-తస్య ప్రశమం దదాతీతి ప్రశమదం- ధనం విత్తం- దంధనం చఞ్చలం నశ్వర మిత్యర్థః-కింతు శాశ్వతికం ధనం కిమిత్యుక్తే ధనంజయవివర్ధన మర్జునవృద్ధికర ముదూఢగోవర్ధనం గోవర్ధనగిర్యు ద్ధారకం-సుసాధనం సుగతికారణం-అబాధనం బాధారహితం-సుమన సాం దేవానాం- సమారాధనం పూజనీయ మేతాదృశ శ్రీకృష్ణరూ పధనం శాశ్వతిక మితిభావః-వృత్త్యనుప్రాసః-పృథివీవృత్తమ్.

3. శ్లో. శిలం కిమనలం భవే దనల మౌదరం బాధితుం
పయఃప్రసృతిపూరకం కిము నధారకం సారసమ్
అయత్న మలమల్లకం పథిపటచ్చరం కచ్చరం
భజన్తి విబుధా ముధా హ్యహహ కుక్షితః కుక్షితః.

శిలం శిలవృత్తిః-ఉదరస్య సమ్బన్ధ మౌదరం-జాఠరమితియావత్-అన లమగ్నిం- బాధితుం శమయితుం-అనల మసమర్థం భవేత్కిం సమర్థ మేవ భవతీత్యర్థః- ప్రసృతిపూరక మఞ్జలిపూర్ణం-సారసం సరస్సం బంధి- జల ముదకం-ధారకం ప్రాణధారకం నభవేత్కిం-యత్నం నవి ద్యతే యస్మిన్తత దయత్నం-పథి మార్గే- కచ్చరం మాలిన్యయుక్తం పట ఇవాచరతీతిపటత్- చరచ్చ పటచ్చరం పటవద్దృశ్యమానం-అల మల్లకం కౌపీనం-జీర్ణపటఖణ్డం అలమల్లకంతు కౌపీన మిత్యమరశేషః- కమ్బళాదిఖణ్డంవా-అలం-విబుధాః విద్వాంసోపి- కుక్షితః భూపాత్- కుక్షితః క్షుధాతిశయాత్-ముధాభజన్తి వృథా సేవన్తే-అహహ-ఆశ్చ ర్యమ్.

౪. శ్లో. పఠన్తు కతిచిద్ధరాత్మఫఘరేతివాచాం భటాః
ఘుటః పట ఇతీతరే పటు రటన్తు నైయాయికాః

వయం వకుళమఞ్జరీగళదపారమాధ్వీఝరీ
పరీతపదరీతిభిః భణితిభిః ప్రమోదామహే.

అస్యశ్లోకార్థస్య సులభత్వా న్నవ్యాఖ్యాతమ్.

కంచిపురవాసినా ద్రావిడోత్తమయాజినా భగవత్సాక్షాత్కారిణా
అప్పయదీక్షితేన విరచితశ్లోకాః.

1. శ్లో. చిత్తభూవిత్తభూమత్తభూపాలకో
పాసనావాసనాయాసనాభిశ్చిరమ్
సాధుతాసాధుతా సాధితాసాధితా
కిం తయా చింతయా చింతయామ శ్శివమ్.

చిత్తభువా మన్మథేన-విత్తేన ధనేన-భువా రాజ్యభూమ్యా- మత్తాః మదవన్తస్తే చభూపాలకాః ప్రభవ- స్తేషా ముపాసనాసు ఆశ్రయణేషు- వాసనాయాః సంస్కారస్య- ఆయాసనాభిః శ్రమైః- శ్చిరం చిరకాలేన-సా సాధుతా తత్సాధుత్వం-ధుతా నిహతా-ధుఞ్ ఛేదనే-ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః-ఆధేర్భావః-ఆధితా-తయాసహవర్తత ఇతి సాధితా- వ్యాధియుక్తతా-సాధితా-సమ్పాదితా-పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథా- అమరః.తయా-చిన్తయా-కిం-కింప్రయోజనమస్తి-అత శ్శివం శంభుం- చిన్తయామః-స్రగ్విణీవృత్తమ్- "చిన్తయామః- పర"మితిపాఠాన్తరమ్.

2. శ్లో. నికామధనికాది భూభజన దగ్ధయాముగ్ధయా
ధియాకుపథియాపితాదురిత దుర్గణాహార్గణాః
అలం బత విలమ్బితో వసనుహృత్త మే చిత్త మే
దయాళు హృదయాళు పుంయువతి ధర్మిణిబ్రహ్మణి.

నికామమత్యన్తం- ధనికాదీనాం-సమ్పన్నప్రభూణాం- భూషు నికటప్రదేశేషు-భజనేనాశ్రయేణ-దగ్ధయాతీక్ష్ణయా-ముగ్ధయామూఢయా ధియా-బుద్ధ్యా-కుపథి-కుమార్గే-దురితేన-దుర్గణాః-అగణనీయాః అహర్గణాః-దినసముదాయాః-యాపితాః- హేచిత్త- మేహృదయ-విలమ్బిత

ఆలస్యేన-అలం-విలమ్బం మాకురు- మే మమ- సుహృత్తమే ఆప్తోత్తమే-దయాళుచ దద్వయంచదయాళుహృదయాళు పుంయువత్యోర్ధర్మా యస్మిన్ తస్మిన్ బ్రహ్మణి పుంస్త్రీరూపవతి-అర్ధనారీశ్వరత్వాత్-అత్రాల్పాచ్తరం పూర్వమితిద్వంద్వః-తాదృశశిబ్రహ్మణి-వన ప్రవిశ-తదాశ్రయేత్యర్థః-పృథివీవృత్తమ్.

—: కరికాలమహారాజశాసనశ్లోకః :—

శ్లో. పాత్రస్ఖలితవృత్తీనాం శాస్త్రమార్గానుసారిణామ్
తదేత దరికాలస్య కరికాలస్య శాసనమ్.

అరికాలస్య- శత్రూణాం యమస్య-భయఙ్కరస్యేత్యర్థః-కరికాలస్య-కరికాల నామ్నో రాజ్ఞః-శాసన మాజ్ఞానిబన్ధనం తదేతత్-ఏతాదృగ్విధం-కీదృగ్విధ మిత్యుక్తే-అస్ఖలితవృత్తీనాం అవిగళితస్వవర్ణధర్మయుక్తానాం-పాతృపాలకం-అమార్గానుసారిణాం స్వవర్ణధర్మపరిభ్రష్టానాం- శాస్తృ శిక్షకం- దండకర మిత్యర్థః-భవతీతి శేషః.

—: భానుకవి ప్రోక్తశ్లోకాః :—

౧. శ్లో. స్తనమణ్డల మాశ్రిత్య నఖస్య వరయోషితామ్
కదా కర్ణయతే గానం రమయాసహ రఙ్గరాట్.

రఙ్గరాట్ శ్రీరఙ్గనాయకః-రమయాసహ-లక్ష్మ్యాసార్థం-వరయోషితా ముత్తమ స్త్రీణాం-గానం సఙ్గీతం-ఆకర్ణయతే శ్రుణోతి-అతః-హేఽబ్ద హే మేఘ-ఖస్య ఆకాశస్య-మణ్డల మాశ్రిత్యావృత్య-నస్తన ధ్వనిం మాకురు- త్వమితి శేషః-స్తనశబ్దే ఇతిధాతో ర్విధిలిఙ్-తద్గానాకర్ణన నిఘ్నహేతుత్వాద్గర్జనం మాకుర్విత్యర్థః.

౨. శ్లో. రామం సీతాం లక్ష్మణం జీవికార్థే
విక్రీణీతే యోజన స్తంచ ధిక్ధిక్
అస్మిన్ శ్లోకే యోపశబ్దా న్నవేత్తి
వ్యర్థప్రజ్ఞం పణ్డితం తంచ ధిక్ధిక్.

యః జనః-జీవికార్థే-జీవనవిషయే- రామలక్ష్మణరూపవిగ్రహో-న్వి క్రీణీతే-తంజనం ధిక్ ధిక్-నింద్యం-మన్యే-యః జనః-అస్మి-అపశబ్దాత్ పవర్గరహితశబ్దాత్-అన్యం-నవేత్తి-పవర్గసహితంనజా నాతీత్యర్థః-శిల్ప కమితి తం వ్యర్థప్రజ్ఞం పణ్డితం ధిక్ ధిక్.

కాకరపర్తి గ్రామనివాసినా ఆకొండి శంభుశాస్త్రిణా విరచితశ్లోకాః.

౧. శ్లో. భవానిశఙ్కరో మేశంప్రతి పూజాపరాయణః
అత్ర సమ్బోధనం వక్తుః శ్రేమం దాస్యామి కఙ్కణమ్.

హేకర భోహస్త-త్వ మిత్యధ్యాహారః- అనిశం- నిరన్తరం- ఉమేశం ప్రతి- పూజాపరాయణః అర్చనాసక్తః-భవ తదారాధనం కుర్వితి భావః- శేషస్సులభః.

౨. శ్లో. సువర్ణ నూాయతం కృత్వా కరమూలే వినిక్షిపేత్
అతినీల మతిస్థూలం యస్తం వేత్తి సకోవిదః.

సువర్ణం సు ఇత్యక్షరం- మాయతం దీర్ఘయుక్తం కృత్వా- కరమూలే కరశబ్దపూర్వతః-వినిక్షిపేత్ నివేశయేద్యది-తదా సూకర ఇతి రూ వం భవతి- శేష స్సులభః.

3. శ్లో. సన్తశ్చ లుబ్ధాశ్చ విరక్తసఙ్ఘాః
విప్రాః కృషిష్ఠాః ఖలు రాజకీయాః
కిం కిం సమిచ్ఛంతి తథైవ సర్వే
నేచ్ఛంతి కిం మాధవదాఘయానమ్.

అస్మిన్ శ్లోకే మాధవదాఘయాన మిత్యుక్తవాక్యే-అంత్యాక్ష రేణ సహాద్యక్షరానుసన్ధానేన క్రమశః పూర్వోక్త ప్రశ్నానా ముత్త రాణి భవంతీత్యర్థః-సన్తః మానం ఇచ్ఛన్తి-లుబ్ధాః ధనం-విరక్తపఙ్ఘాః వనం-విప్రాః దానం-కృషిష్ఠాః ఘనం- రాజకీయాః-యానం-వాహనం ఏవం వాఞ్ఛన్తీత్యర్థః-చిత్రోత్తరాలఙ్కారః.

౪. శ్లో. వినాయక పురో జాత సూతతుఙ్ముఖ్య మన్త్రిణమ్
నమామ్యాశుగజం పుణ్య జనపూశ్శుక్రదాయకమ్.

వీనాం పక్షిణాం- నాయకః గరుడః-తత్పురోజాతః అగ్రజో ఽనూరుః- స ఏవ సూతో సారథిర్యస్య తథోక్తస్య సూర్యస్య-తుక్ సంతతిః (సుగ్రీవః) తస్య ముఖ్యమన్త్రిణం సచివాగ్రేసరం-పుణ్యజనపూశ్శుక్రదాయకం-రాక్షసానాం పురీ- పూః-పూశ్శ్రీ పురీనగర్యో-తస్యాశ్శుక్రదాయకః-అగ్నిప్రదాతా-శుక్రస్తుభార్గవే వహ్నౌ-నానార్థః-తే-మాశుగజం-(వాయుపుత్రం) హనుమన్తం-నమామి.

౫. శ్లో. మదమత్త మయూరస్య పృష్ఠే మాల్యవతో గిరేః
సీతావిరహసన్తప్తం రామం ముహూ రతాపయత్.

మాల్యవతః ఏతన్నామక పర్వతస్య పృష్ఠే పశ్చాద్భాగే- మదేన మత్తస్య మయూరస్య-గిః గిరా-నాదా కేకయేతి భావః-ఇః మన్మథః-కర్తా-సీతావిరహేణ సన్తప్తం రామం-ముహుః అతాపయ త్తాపయామాస.

తిపర్తి గ్రామనివాసినా ఆణిమల్ల వేంకటశాస్త్రిణా విరచితశ్లోకాః

౧. శ్లో. కావేరీరమ్యదాజీవ విలసద్గంధబంధునా
మధుమాస సమీరేణ వర్ధతే కస్యకుత్రకా.

రమ్యరాజీవవిలసద్గంధబంధునా వికసితపద్మవనసౌరభస్య బంధునా ఆప్తేన-మధుమాససమీరేణ వసంతమలయమారుతేన-కుత్ర కస్మిన్ప్రదేశే- కస్యసమ్బంధినీ-కా వర్ధతే-ఇతి-ప్రశ్నత్రయస్యాపి కావేరీత్యుత్తరం భవతి- కాభూమా-ఏః మదనస్య-ఈః సమ్పత్-వర్ధతే వృద్ధిమాప్నోతీత్యర్థః- ఈరిత్యత్ర రమ్యశబ్దస్య రేఫపూర్వత్వాద్రోరీతిసూత్రేణ రేఫలోపః.

శ్లో. శిలార్పితపదద్వంద్వా నాసార్పితకరద్వయీ
ఉత్తుఙ్గస్తనభారేణ స్వైరం పశ్యతి కామినీ. ౨

శిలార్పితం ద్వారబన్ధస్యాధోభాగస్థదారుణి నిహితం- పద

యోర్ద్వంద్వం-యస్యా స్తథోక్తా-నాసార్పితా తదుపరిస్థ దారుణ్యా ర్పితా-కరయోర్ద్వయీ యస్యాస్తథోక్తా సతీ- ఉత్తుఙ్గకుచభారేణ సాకం- కామినీ కాచిత్కాముకీ-స్వైరం స్వచ్ఛన్దం యథాతథా పశ్య తి-కొవఒకంప్రతీత్యర్థః-ని- అధస్థాద్దారుణి శిలా నాసాదారూపరిస్థి తే త్యమరః

శ్లో. గఙ్గాయాం స్నాతు ముద్యుక్తా ఏకోనావింశతి స్త్రియః
తత్రైకా మకరగ్రస్తా పున ర్వింశతి రాగతాః. 3

అస్మిఙ్ల్లోకే గఙ్గాస్నానార్థ మేకః నా పురుషః-స్త్రియః వింశతిః ఉద్యుక్తాః-తత్ర వింశతిస్త్రీణాం మధ్యే- ఏకా మకరగ్రస్తాభూత్-తత శ్చిష్టాః పురుషేణ సాకం వింశతిజనాః ఆగతా ఇత్యర్థః.

శ్లో. పాండవానాం సభామధ్యే దుర్యోధన ఉపాగతః
తస్మై గాంచ సువర్ణంచ వస్త్రాణ్యాభరణానిచ. ४

పాండవానాం సభామధ్యే-యః అధనః నిర్ధనః- ఉపాగతః ఆ యాతః-తస్మై (విప్రాయ) గాంచ ధేనుంచ- సువర్ణంచ వస్త్రాణిచ- ఆ భరణానిచ తే పాండవాః-అదుః దదుః.

చామర్తి కామశాస్త్రి విరచితాః.

శ్లో. వాలినం రావణం రామం సుగ్రీవం చ విభీషణమ్
శత్రుఘ్నం భరతం హిత్వా సీతయా కిం ప్రయోజనమ్. ౧

వాలినం లాఙ్గూలవన్తం-రౌతీతి రావణః-రావణం వి శేషధ్వనిం కుర్వాణ మితియావత్- రామం మనోజ్ఞం- సుగ్రీవం శోభాయుక్త కంఠం-విభీషణం పరభయదం-శత్రుఘ్నం రిపుసంహారకం-ఏతాదృశం భరతం వృషభం-హిత్వా త్యక్త్వా-ని-అనడ్వాన్భరతో భద్రో పుఙ్గవో ధేనువల్లభః- అమర శేషః- సీతయా ప్రాచీనహాలపద్ధత్యా-కిం ప్రయో జనం-విరచ్యమాణహాలకర్మ వృషభాభావే కథం సిధ్య తీతిభావః- “సీతాసంఘటనం కథ” మితిపాఠః- సీతా లాఙ్గలపద్ధతి రిత్యమరః -

శ్లో. కః ఖేచరతి కా రమ్యా కా జప్యా కిం విభూషణమ్
కో వంద్యః కీదృశీ లఙ్కా వీరమర్కటకమ్పితా. ౨

ఖే ఆకాశే- కః చరతీతి ప్రశ్నస్య వి రిత్యుత్తరం-కా రమ్యా రమా లక్ష్మీః- కా జప్యా ఋక్- కిం విభూషణం కటకం- కో వంద్యః పితా-కీదృశీలఙ్కా-వీరమర్కట కమ్పితా హనుమతా వ్యాకులితేత్యర్థః

(కిమస్తి యమునానద్యా మిత్యాదీనా మనాఘ్రాతాంధ్రవ్యాకరణగంధపణ్డితమ్మన్యై ర్విరచితశ్లోకానాంమయా న వ్యాఖ్యా క్రియతే.)

చెళ్లపిళ్ల నరసకవివిరచితశ్లోకాః.

శ్లో. భో రాజన్ త్ర్యక్షరం విద్ధి నేత్రకర్ణసమన్వితమ్
అనేకసుషిరం వాద్యం కాన్తం స్త్రీముఖపఙ్కజమ్. ౧

భో రాజన్- హే నృప- ఇదం వక్ష్యమాణం- వస్తు త్ర్యక్షరం త్రివర్ణనామకం నేత్రకర్ణసమన్వితం-నేత్రాభ్యాం కర్ణాభ్యాం చోపేతం తే సర్పాః-తై స్సమన్వితం-అనేకసుషిరం బహురంధ్రయుక్తం-వకారః ఆద్యః యస్య తథోక్తః- కకారః అన్తే యస్య తథోక్తం కాన్తం స్త్రియః వమ్రికాయాః ముఖే యత్పఙ్కమస్తి తేన కర్దమేన జాయత ఇతిస్త్రీముఖపఙ్కజం-శిథిలీసిర్మాణకటముఖపఙ్కసమ్భవ ఇత్యర్థః-ని॥ స్త్రీకామినీవమ్రికయోరితి నానార్థే-ఏతాదృశం యమ్ అన్వర్థం జానీహి-వల్మీక మితి గూఢతయా గ్రాహ్యమ్.

శ్లో. యద్వైపరీత్యా త్పదయో రన్తరేస్తి సబిన్దుకమ్
తదస్తి త్వద్గృహే రాజన్ తదర్థ మహ మాగతః. ౨

రాజానం ప్రతి కశ్చి ద్విద్వాన్ వదతి- హేరాజన పదయోః పవర్గస్థ పకారస్య తవర్గస్థ దకారస్య చ ఏతయో ర్వైపరీత్యాత్ వ్యత్యయాత్-దపయోరితియావత్- అన్తరే మధ్యే యదస్తి సబిన్దుకం యం త్పద మస్తి-ధనం ఇతిభావః-తత్త్వద్గృహే స్తి-తదర్థం తత్సమ్పాదనార్థ మహ మాగతః-

శ్లో. కేశవం పతితం దృష్ట్వా భీమం చైవ గతాయుషమ్
రుదన్తి కౌరవా స్సర్వే పాణ్డవాహర్ష మాయయుః. 3

కుత్సితో రవో యేషాం తే కురవాః-త ఏవ కౌరవాః-జమ్బుకాః-ని॥ కౌరవః ఫేరవః ఫేరురిత్యమరః-కే ఉదకే-పతితం గతాయుషం భీమం భయఙ్కరం-శవం దృష్ట్వా-రుదన్తి రోదనం కుర్వన్తి-స్వభుక్తి దుర్లభత్వా దితి భావః-సర్వే పాణ్డవాః-మహాబకాః-ని॥ బకోటాః పాణ్డవాః క్రుఞ్చాః-అమరః- హర్షమాయయుః తుష్యన్తీత్యర్థః.

శ్లో. దేవరాజో మయాదృష్టో మహావారినిరోధకే
అద న్నర్కంచ సోమంచ విషం పీత్వా గృహం యయౌ. ౪

పతిసోదరం ప్రతి కాచి న్నాయికా వదతి-హే దేవర! మహావారినిరోధకే తటాకసేతౌ-మయాదృష్టః అజః ఛాగః-అర్కం మర్కవృక్షపర్ణం-ని॥ అర్కాహ్వో వసుకాస్ఫోట గణరూపవికీరణా మన్దారశ్చార్కపర్ణేత్ర్యిత్యమరః-సోమంచ గుళూచీపత్రంచ-ని॥ గుళూచీ తన్త్రికామృతా జీవన్తికా సోమవల్లీత్యమరః-అద న్కబళయ న్విష ముదకం-పీత్వా-ని॥ విషంతు గరళే జలే-(నానా) గృహం నివాసం ప్రతి యయౌ అగమదిత్యర్థః.

మహీసూరనివాసినా సదాశివశాస్త్రిణా రచితాః.

శ్లో. మర్త్యాః కుత్ర వసంతి కస్య విశిఖాః పుష్పాణి కా వారిధే
కన్యా ధాతృమురారిమన్మథజతాం కావా ను సమ్బుద్ధయః
కస్మి న్సుక్తిరి రితి ర్ద్విషదాం సున్దోపసున్దౌ చకౌ
వేధా ముత్తరతాం ప్రయాతి తటినీ కాచిత్త్రివర్ణాహ్వయా ౧

అత్ర బహిర్లాపృయుత్తరవాక్యం-త్రివర్ణాహ్వయా త్ర్యక్షరాభిధా. నా-కాచిన్నదీ కావేరీ-వక్ష్యమాణప్రశ్నానా ముత్తరతా ముత్తరవాక్యత్వం ప్రాప్నోతీత్యర్థః-ప్రశ్నా-మర్త్యాః కుత్ర వసన్తి-ఉత్త-కౌ భూమౌ.ప్ర-కస్యవిశిఖాః బాణాః పుష్పాణి భవన్తి?ఉ-ఏః మదనస్య-

ప్ర-వారిధేః కన్యాకా? ఉ-ఈ లక్ష్మీః-ప్ర-ధాతృముఖారిమన్మథజితాం సముద్ధయః కాః-ఉ-క-అ-ఓ ఇతి సమ్బోధనాని త్రీణి-ప్ర-కస్మిన్ రతి రాసక్తి ర్ముక్తి కరీ భవతి? ఉ-ఏ విష్ణౌ-ప్ర-సున్దోపసున్దా దివిషదాం-దేవానాం కా భవతః?ఉ-అరీ శత్రూ-ఏతేషాముత్తరవాక్యానాం మేళనే కావేరీ-ఔకారస్యాచిపరే-ఏచోయవాయావ ఇతి సూత్రేణ కావ్ ఇతి స్థితే ఏకారయుక్తే కావే తతః ఏజః పదాన్తాదచీతి సూత్రేణ అరీ ఇతిశబ్దయోగే కావేరీతిరూప సిద్ధిః-నదీ.

శ్లో. రామస్య భగినీ సీతా తస్యపత్నీ సపత్నజా
పార్వతీపతి గోవిన్దః కాలస్య కుటిలాగతిః. ౨

యో దేవః యాః లక్ష్మ్యాః పతిః ఈపతిః-స చాసౌ గోవిన్దశ్చ ఈపతిగోవిన్దః శ్రీవిష్ణు ర్విజయతే- తస్య దేవస్య పార్వతీ భగినీ సోదరీ-అభూదిత్యధ్యాహారః-తస్య రామస్య సతః శ్రీరామావతార సమయే సపత్నేభ్యో రావణకుమ్భకర్ణాదిశత్రుభ్యః తత్సంహారణార్థం జం జన్మ యస్యాస్సా సపత్నజా సీతా- పత్నీ అభూత్-ని॥జం కటీ భూషణే పత్న్యాం తేజస్యమ్బుని జన్మని ఆలస్యేన మన్దతయా-కుటిలా కౌటిల్యయుక్తా-కా ఇతి ప్రశ్నస్య-కాలస్యగతి రిత్యుత్తరవాక్యైకత్వేన చిత్రాలఙ్కారః-యద్వా తస్య కాలస్య సతః కాలస్వరూపవతః గతిః ప్రవృత్తిః-కుటిలా మాయారూపిణీ అభూదిత్యర్థః.

శ్లో. అమలా మాలతీ మాలా కంఠే రామస్య సీతయా
సర్వేపి పణ్డితా భ్రాన్తాః ప్రత్యక్షేపి క్రియాపదే.

అస్మిన్ శ్లోక పూర్వార్ధే క్రియాపదం నాస్తి-ఉత్తరార్ధే ప్రత్యక్షేపి ఇతి క్రియాపదం ప్రయుక్తం- ప్రతిపూర్వకక్షిప్ధాతోః కర్మార్థేలుఙ్-అర్పితవతీత్యర్థః.

శ్లో. దివా నపూజయేల్లిఙ్గం రాత్ర్యాఞ్చైవ నపూజయేత్
సతతం పూజయేల్లిఙ్గం దివారాత్రౌ నపూజయేత్. ౪

దివా కేతక్యా-లిఙ్గం శివలిఙ్గం నపూజయేత్-రాత్ర్యా హరిద్ర యా నార్చయేత్-సతతం దినే దినే-లిఙ్గోద్భవకాలే-మల్లికాది కుసు మై రర్చయేత్-అహని,నిశిచ, కేతకీ హరిద్రాభ్యాం-నార్చయేదితిభావః

వంగవోలునివాసినా చామర్తి రామశాస్త్రిణా విరచితాః.

శ్లో. స్త్రీణా మపర్ణాస్ఫుట మన్నపూర్ణా
పుంసా మపర్ణో భువి నావతీర్ణః
ప్రభోర్ధపూర్ణం పరికల్ప్య తూర్ణం
కృతాధికర్ణం కురుమా మపర్ణమ్. ౧

స్త్రీణాం మధ్యే అన్నపూర్ణా పార్వతీ-స్ఫుటం ప్రసిద్ధం యథాతథా-అపర్ణా అపర్ణాఖ్యా ఆసీత్-పుంసాం పురుషాణాం మధ్యే అపర్ణోనామపురుషః నాస్తి-తస్మాత్కారణాత్ భోప్రభో కృతాధికర్ణం అధికర్ణవన్తం- మా మర్ధపూర్ణం పరికల్ప్య సమ్పూర్ణధనం కృత్వా- అపగతాని ఋణాని యస్య తం అపర్ణం కురు-అపర్ణనామకం కుర్వితిభావః.

శ్లో. అంబలిద్వేషిణం వన్దే చిన్తకాయ శుభప్రదమ్
కూరగాయ కృతత్రాసం పాలనేతి ప్రియంగవామ్. ౨

బలిద్వేషిణం బలిదైత్యశత్రుం-చిన్తకాయ- ధ్యాత్రే శుభప్రదం మఙ్గళదాయకం-కూరగాయ కుత్సితభుజఙ్గాయ కాళియనామకాయేత్యర్థః-కృతః త్రాసో భయం యేన తథోక్తం-గవాం ధేనూనాం- పాలనే అతిప్రియం-అం విష్ణుం-వందే నమామి-అహమితి శేషః.

మాడుగులపురనివాసినా మంత్రిప్రెగడ ప్రకాశకవినావిరచితాః.

శ్లో. చేతులే గోతులే బాలే కాకులే వానముక్కులే
రుచిం పశ్యామి సుశ్యామే కచానాం తవ మంజులామ్. ౧

ఈతులే హేలక్ష్మీసమానే- గోతులేచ సరస్వతీసమానే-సుశ్యామే యౌవనమధ్యస్థే-బాలే-తవ కచానాం కున్తలానాం-మంజులాం

మనోహరాం-రుచిం కాన్తిం-వానముక్కులే- వనానాం జలానాం న
మూహో వానం- తన్ముఞ్చన్తీతి వానముచః- మేఘాః- తేషాం- కులే
సముదాయే-కాకులేచ వాయసేచ పశ్యామి.

శ్లో. కృష్ణభూపతి సఙ్కాశం కృష్ణభూపతిసన్నిభమ్
కృష్ణభూపతి నీకాశం కృష్ణభూపతి సదృశః. ౨

కృష్ణభూపతి సదృశః-మాడుగుల సంస్థానాధిపతేః శ్రీకృష్ణ
భూపాలస్య కీర్తిః-కృష్ణభూపతి సఙ్కాశం- కృష్ణస్య హారేః- భూః ని
వాసస్థానం-క్షీరసముద్రః-ఉః చన్ద్రః పతి ర్యాసాం తాః ఉపతయః
అశ్విన్యాదితారాః-ని॥ స్థానభూమ్యాస్తు భూస్త్రియాం-ఉకారః పు
రుషే చన్ద్రే రాజపుత్రే గళే సురే-ఇతిరత్నమాలా-క్షీరసముద్రతా
రాసన్నిభ మిత్యర్థః-కృష్ణా ద్విష్ణోర్భవతీతి కృష్ణభూః-బ్రహ్మా-నః పతి
ర్యస్యాస్సా కృష్ణభూపతి స్సరస్వతీ-తయా సమానం-కృష్ణా ద్భవ
తీతి కృష్ణభూః- కృష్ణభూః గఙ్గా- తస్యాః పతి శ్శివః- తేన నీకాశం స
మానం-ఏతైస్సదృశం భవతీతిభావః.

శ్లో. విక్రమే ణార్జునముఖాః కృష్ణభూపాల తేహితాః
విక్రమే ణార్జునముఖాః కృష్ణభూపాల తేహితాః. 3

హేకృష్ణభూపాల శ్రీకృష్ణభూపతినామక (మాడుగుల) మహా
రాజ-విక్రమేణ పరాక్రమేణ-అర్జునముఖాః పాణ్డవమధ్యమ ప్రభృ
తయః- తే తవ- హితా స్సఖాయః-సమానా ఇతిభావః- తే విక్రమేణ
తవప్రతాపేన- అహితా శ్శత్రవః-అర్జునముఖాః ధవళవదనాః- పరా
భవద్దైన్యేన వికలవదనాః భవన్తీతి భావః.

శిష్టు కృష్ణమూర్తి కవి విరచితాః.

శ్లో. శ్రీకృష్ణభూపకీర్త్యవసరగిరిగరిసరిస మేతి వీణేయమ్
బ్రూతే తత్తా తహితా ధికతాకధి తేతి మురజోను. ౧

శ్రీకృష్ణభూపతి నామ్నో రాజ్ఞః-కీర్తేః- అవసరగిరి ఉచ్చారణసమ

యవాక్యవిషయే-ఇయం వీణా తత్సభాయాం పరిదృశ్యమానా వల్లకీ-గర మేషాం అస్తీతి గరిణా స్సర్వా-స్తే సరాణి మాల్యాని-యస్య సః గరిసరిః- శివః- తేన సమాః ఇతి బ్రూతే- ధవళత్వా దీశ్వర తుల్యేతి భావః-మురజః మృదఙ్గః-తత్రాతస్య బ్రహ్మణః-కస్మించ్చిత్కాలాన్తరే- శివః బ్రహ్మలలాటసమ్భవ ఇతి విష్ణుపురాణ శ్రవణాత్ తస్య బ్రహ్మణః హితా సరస్వతీ-తస్యాః అధికతా సంస్వత్వా ప్యతిశాయితా కథితా ఇతి బ్రూతే.

శ్రీపీఠికాపురసంస్థానాధిపతిం ప్రత్యనేనరచితః.

శ్లో. రావురామ నృపతా వృదారతా భావ్యతేత్ర సకదాపిలోపితా
కిన్తు సాధుభి రలబ్ధవృత్తితా హాన్త పూర్వభవపాపవృత్తితః.

అత్ర సాధుభి రలబ్ధివృత్తితా జాతా హాన్తేతి సన్తాపః-కుత ఇత్యుక్తే పూర్వభవపాపవృత్తితః పూర్వజన్మకృతదురితవ్యాప్తితః-తద్దోషః ప్రభోర్వా విదుషాం వేతి సన్దేహః-కిఞ్చ పూర్వభవ పూర్వకాలదత్త-పాప బులుసుపాపయశాస్త్రిభూమివృత్తితః- తతోన్యవిబుధై రలబ్ధవృత్తిత్వం జాయత ఇతి భావః- శేష స్సులభః.

సోమభట్ట రామస్వామిశాస్త్రివిరచితాః.

శ్లో. రాక్షసేభ్య స్సుతాం హృత్వా జనకస్యపురీంయయౌ
అత్ర కర్తృపదం వక్తు ర్యాదా దశవార్షికీ. ౧

రాక్షసానాం దానవానా-మిభ్యః ప్రభుః-ని॥ ఇభ్య ఆఢ్యో ధనీ స్వామీత్యమరః-రావణః- జనకస్య సుతాం సీతాం-హృత్వా స్వపురీం ప్రతి యయౌ అగచ్ఛత్-శేష స్సులభః బహిర్లాపీ.

శ్లో. కిం వక్తి భిత్తినిర్మాతా చాఞ్చల్యం కుత్ర వర్తతే
ఆన్ధ్రగీర్వాణభాషాభ్యా మేకమే వోత్తరం వద. ౨

పారదే-ఇత్యుత్తరమ్.

శ్లో. రావణస్య కియద్వక్త్రం నూపురః కుత్ర వర్తతే
ఆన్ధ్రగీర్వాణభాషాభ్యా మేకమే వోత్తరం వద. 3

పది-ఇత్యుత్తరమ్.

పెద్దాపురీనివాసీ చల్లా కామశాస్త్రివిరచితాః.

శ్లో. కఠినకుచౌతవ బాలే చటులచకోరాక్షి తావకే నయనే
కుటిలసుకేశ్యలకాస్తే మిథ్యావాదిన్ల తాఙ్గి తవమధ్యమ్. ౧

అస్మిన్ శ్లోకే నాయికానాయకయోః ప్రేమ్ణాకలితసోల్లుణ్ఠనాని ప్రయుక్తాని.

హేకఠిన ఇతి నాయికావచనం-హేబాలే తవ కుచౌ కఠినా వితి నాయకోక్తి-హే చటుల హేతీక్ష్ణ ఇతి నాయికావచనమ్-హే చకోరాక్షి తావకే నయనే ఇతి నాయకోక్తి-హేకుటిల ఇతి నాయికా వక్తి-సుకేశి తేఽలకాః కుస్తలాః కుటిలాః ఇతి నాయకోవదతి-హేమిథ్యావాదిన్ ఇతి నాయికా వక్తి-లతాఙ్గి తవమధ్యం మిథ్యావాదీ ఇతినాయకోక్తిః.

శ్లో. మోచాఫలవాచా కథమాచారవిహీనాన్
కాచానివ నీచానిహ యాచామి కువాచాన్
ప్రాచామధికాచార్య సునాచానుతశీలా
న్మాచాపల మాచాలయ మాచాకుపదాబ్జాత్. ౨

మోచాఫలరసమివ మధురయా వాచా-కాచానివ వరాటానివ సిద్ధాన్-కువాచాన్ కుత్సితాలాపయుక్తాన్-ఆచార విహీనాన్ సదాచార శూన్యాన్-నీచా న్కథం యాచామి-అహ మితి శేషః-హే మాచాపల లక్ష్మీలోల-ప్రాచాం పూర్వేషాం-మధ్యే-అధికాశ్చ తే ఆచార్యాశ్చ తేషాం బ్రహ్మాదీనాం-సువాచా శ్రుతి పరమ్పరయా నుతం శీలం యస్య తథోక్తాత్-చారు పదాబ్జాత్-మా మాం-మా చాలయ చలితం మాకురు.

శ్లో. గుణిగణగణనారమ్భే నపతతి కఠినీ ససమ్భ్రమం యస్య
తేనామ్బా యది సుతినీ వద వన్ధ్యా కీదృశీ భవతి. 3

గుణా స్సుగుణాః-ఏషాం సన్తీతి గుణినః-తేషాం గణః తస్యగణనా యాః ఆరమ్భసమయే-లిపిప్రారమ్భకాల ఇతి యావత్-యస్య పురుషస్య నామలేఖనార్థం-కఠినీ లేఖనసాధనీ-అఙ్గనశలా కావా-నసమ్భమం యథాతథా నపతతి నప్రవిశతి-తేన పురుషేణామ్బా తజ్జననీ-సుతినీ పుత్రవతీ- యది లోకే కీదృశీ స్త్రీ వన్ధ్యా భవతి వద_కా నామ వన్ధ్యా వన్ధ్యా సైవేతి భావః-సుప్రసిద్ధం పుత్రం యాప్రసూతే సైవ పుత్రవతీ ఇతిభావః.

(ఈశ్లోకము బొంబాయిలో సంస్కృతములో నచ్చుపడిన హితోపదేశములోనున్నది. కావున, పెద్దాపురనివాసి కామకవి విరచితమై యుండదు.)

శ్లో. జనకస్యసుతా సీతా రాఘవస్య విలాసినీ
జనకస్య సుతా సీతా రాఘవస్య విలాసినీ. ౪

హేజనకస్యసుతా రామస్య విలాసినీ అభూదితి పూర్వార్థే ప్రశ్నవాక్య ముత్తరార్ధ ముత్తరం ప్రయుక్తమ్.

కాశీ నివాసినా బాలశాస్త్రిణా విరచితాః.

శ్లో. యై స్స్వల్పోఽపి నదీయతే ద్విజనుషే రాజానతే జానతే
కస్మైచి త్త్వమితశ్చ సన్తత మసద్రాజానతే జానతే
తైఃకిం స్వాన్త పదామ్బుజే దివిషదాంరాజానతే జానతే
కీనాశోద్ధతి హృత్యకిన్న జగతాం రాజానతే జానతే. ౧

పదచ్ఛేదః॥ యైః-స్వల్పః-అపి-న-దీయతే-ద్విజనుషే-రాః-జానతే-తే జానతే-కస్మై చిత్-తు-అమితం-చ-సన్తతం-అసద్రాజాః_ న- తే_ అజానతే- కీనాశోద్ధతిహృతి-అకిత్ - న_జగతాం- రాజానతే_ అజానతే తైః- కిం స్వాన్త- పదామ్బుజే- దివిషదాం-రాజానతే_అజానతే.

వ్యా. యైః ప్రభుభిః- జానతే విదుషే- ద్విజనుషే బ్రాహ్మణాయ-స్వల్పోఽపి రాః కిఞ్చిదపి ధనం_నదీయతే న దత్తం-యైశ్చ

ప్రభుభిశ్చ-అజానతే అపణ్డితాయ తు-అమితం గాః ధనం సన్తతం దీయతే-తే అసద్రాజాః-నజానతే నవిదంతి- మహిమాన మితిశేషః-తస్మాత్కారణాత్ తైరసత్ప్రభుభిః కిం కిం ప్రయోజన మస్తి కిమపి నాఽస్తీత్యర్థః- హే స్వాన్త చిత్త- కీనాశోద్ధతిహృతి యమదర్ప సంహారిణి-దివిషదాం దేవానాం-రాజా ఇన్ద్రేణ (అత్ర రాట్ఛబ్దతృతీయా) నతే నమస్కృతే- అజానతే బ్రహ్మణా త్వన్తనమస్కృతే- జగతాం రాజా జగన్నాథేన విష్ణునా నతే నమస్కృతే- అజానతే అజయా శుద్ధప్రకృత్యా- నతేనమస్కృతే- పదామ్బుజే పీతాద్రిజాహృత్త్వవిశిష్టే పాదపద్మే పరమేశ్వర చణారవిన్దవిషయే అకిత్ న కిత్ నివాసః కిత్ నాస్త్యస్యేత్యకిత్ నివాసరహితం త్వం న నభవసి- కిత నివాసే ఇతిధాతుః-కి జ్ఞానం నాస్త్యస్యేతి అకిత్-త్వం జ్ఞానరహితం న తత్ర నివాస్యేవ త్వమిత్యర్థః తత్పదపద్మనిదేవ త్వమిత్యేకోర్థః- కిజ్ఞానే ఇతి చధాతుః- హేచిత్త సర్వదేవవన్ద్యసదాశివ పదారవిన్ద మన్దిరస్యతవ తైరన్యైః కిం ప్రయోజనమితి భావః.

శ్లో. విద్వాన్ కవిర్వాదినర స్తథా విద్వాన్భవేద్యది
తయోస్తు భేద స్సంవేద్య శ్శబ్దరూపపరీక్షయా. ౨

విద్వాన్ శాస్త్రజ్ఞః- కవిః, వాదీచాసౌనరశ్చ వాదినరః-లోకే వాద శీలో భవేదితి విద్వదర్థః- తథా తత్ప్రకారేణ-అవిద్వానపి అపణ్డితోఽపి కవిః అవిద్వత్కవిరపి వాదినరో భవేద్యదిత్ వాదోద్యుక్తశ్చేత్తయోః పణ్డితాపణ్డితయో ర్వాదినరయో-ర్భేదః భిన్నత్వం- శబ్దరూపపరీక్షయా తదుచ్చరిత వాక్యరీతి పరిశీలనేన-సం వేద్యః జానీయాత్-అన్యో అర్థః వాదినర ఇత్యత్ర- వా వాక్షరః. అదా శబ్దాదా యస్య వాదిః-వాదిశ్చాసౌ నరశ్చ నరశబ్దశ్చ వానర ఇతిశబ్దోభవతి- అత ఏవ శబ్దపరీక్షయా రూపపరీక్షయా చాపణ్డితత్వం వేద్యమితి భావః.

శ్లో. కాసారం కాసారే కాశీపరిణామవేణికా తన్వీమ్
భాసారం భాసారే భాసన్నాతప్తలోచనా బాలా. 3

కాశీపరిణామవేణికా, కం వాయు మశ్నాతీతి కాశీ సర్పస్తస్య ఈ శోభా-కాశీ-తయాపరిణామా సంలీనా. వేణికా జటా- యస్యాస్త థోక్తా నీలవ్యాళసమాన కేశపాశేత్యర్థః-తన్వీ సూక్ష్మశరీరా-భాసన్నా తప్తలోచనా, భానాం నక్షత్రాణా-మాసన్నః ఆప్తశ్చన్ద్రః-స్తేన ఆత ప్తాన్యాముకుళితాని- వికసితానీ త్యర్థః-తత ఇవలోచనే యస్యాః సా బాలా నూతనయౌవనా-భాసా రూపలా వణ్యేన-రమాభ రమ్భేవ స్థితా-బాలా-రే మదన సమ్బన్ధిని కాసారే-కస్య సుఖస్య ఆసమన్తా త్సారః కస్మిన్నిత్తే సురతసుఖార్థ మితి భావః-కాసారం కస్య కటా క్షతాళతళ్య కాన్త్యాః ఆసార వత్యేన ప్రసారం- సాభిప్రాయవిశేషణ మిత్యర్థః-ఆస ఆక్షేపత్-అనుక్షేపణే ఇతి ధాతో ర్యాభతార్థే లిట్- ని॥ గోబ్రహ్మ హరితార్క్ష్యేషు సితవర్ణే వసౌ ద్యుతౌ- ఇతిరత్నమా లా-సుఖశీర్షజలేషు కమితి విశ్వః-అన్యోఽర్థో ద్యోతతే- భాసన్నాత ప్తలోచనా భస్య శివస్య-ని॥ భశ్శమ్భాభ్రమరే భావేఇతినానార్థే- ఆ సన్నా ఆప్తా-గౌరీ-తయాతప్తా సన్తాపయుక్తా-సాపత్న్యహేతునా కో పేనేతి భావః-అతః కారణాత్ లోచనే రక్తోత్పలే ఏవ లోచనే నేత్రే- యస్యాః సా లరయోరభేదః- ని॥ రోచనా రక్త కహ్లారే X వాంఛిత్తే వంస్త్రియా మితి-అబాలా అపః జలాని ఆసమన్తా ల్లాతి గృహ్ణాతి దదాతీతివా-లా అదానే దానేచ- ని॥ ఆజీదర్థేభివ్యాప్తా విత్య మరః- అపస్త్రీ భూమ్ని వార్వారిత్యమరః- గఙ్గా తాదృగ్విధలోచనా భ్యాం జలబిన్దూన్ దధానా-తత్ర నిర్గత్య కాశీపరిణామాచ కాశీక్షే త్ర సఙ్గతాచ సావేణికాచ ప్రవాహశ్చ కాశీపరిణామవేణికా-ని॥ వే ణీ ప్రవాహే సరితాం మేళనే కేశ బన్ధనే-నానా-తాభిః లహరీభిః అ తన్వీ బహుళాసతీ- సహస్రముఖప్రవాహా భూత్వా భం శివం

అసతీతి భాసా-శివం హిత్వా-భాసారే భాయాం భామా- ని॥ భా
భువ్యలంకృతౌదీప్తౌ ఇతినానా- ఆసారం ఆసమన్తాద్గమనం- సృగతా
వితిధాతుః-తస్య ఈ శోభా యస్యా స్తథోక్తా భాసారే కాసారా
ణాం సరోవరాణాం-ఈఃలక్ష్మీ ర్యస్యాః సా- కాసారే కాసారసమ్పత్స
మేతా సతీ- భాసా స్వచ్ఛప్రకాశేన-అరం శీఘ్రం యథాతథా-కస్య
సముద్రస్యాసార మత్యన్తస్థిరాంశం- కాసారం ప్రాపే త్యధ్యాహారః-
ని॥ కో బ్రహ్మాత్మానిలార్కాగ్ని చిత్తధీయమ కేకిషు విష్ణావాహాతశ
బ్దేషు- రత్నమాలా- సారోబలే స్థిరాంశే త్యమరః-యమకాలఙ్కార
సహితశ్లేషాలఙ్కారః.

ద్రాక్షారామనివాసినా గాంగేయుల భీమశాస్త్రిణా విరచితాః.

శ్లో. చరిత్రం తే చిత్రం జనజనని గోదావరి భువి
స్ఫుటత్కుందశ్రీమ ద్విశదఘనపుష్పౌఘసుభగే
త్వమాత్రేయీ భూత్వా సతత మతివృద్ధా తను భృతాం
కరస్పర్శా న్నిత్యం పరిహరసి పాపాని ఝడితి. ౧

అత్ర గోదావర్యంతర్గతాత్రేయీనామకనదీస్తుతిః- హే జనజనని భో లోకమాత, స్ఫుటత్కుందశ్రీమద్విశదఘనపుష్పౌఘసుభగే వికచ మల్లికా ముకుళశోభావద్విశదం-ధవళంచ త ద్ఘనపుష్పంచ నిర్మలో దకం- ని॥ మేఘపుష్పం ఘనరసం త్రిషుద్వే అప్య మ్మయ మిత్య మరః- తేషా మోఘః ప్రవాహః-ని॥ఓఘస్సంఘప్రవాహ యోరితివిశ్వః- తైస్సుభగే సౌభాగ్యవతి-త్వం అత్రే రపత్యంస్త్రీ ఆత్రేయీ- అత్రి మహామునిసముత్పన్నా భూత్వా- వృద్ధగౌతమీ మతిక్రమ్య అతి వృద్ధాసతీ-సతతం తనుభృతాం దేహధారిణాం-కరస్పర్శాత్ పాపాని ఝడితి శీఘ్రం-పరిహరసి వారయసి- అత్ర చిత్రార్థముచ్యతే-స్ఫుట త్కుందశ్రీమద్విశదఘనపుష్పౌఘసుభగే కున్దధవళతరార్త్తవరజో బిందుస్యందక కన్దర్పమన్దిరేత్యర్థః-రజోబిన్దుషు ధవళత్వం చిత్రం ని॥

స్యాద్రజః పుష్పమార్తవ మిత్యమరః-త్వ మాత్రేయీ ఋతుమతీభా త్వా- అతివృద్ధా అత్యన్త వృద్ధాసతీ-౧॥ స్త్రీ ధర్మిణ్యవిరాత్రేయీత్య మరః-వృద్ధాయాః ఋతుమతీత్వం చిత్రం- కరస్పర్శమాత్రేణ తనుభృ తాం పాపాని హరసీతి అపవిత్రాయాః పవిత్రీకరణత్వ మతిచిత్రం- అ త్రఋతుమతీవిరుద్ధధర్మఘటనేన శ్లేషానుప్రాణిత చిత్రాలఙ్కారః- స్రగ్ధ రావృత్తమ్.

శ్లో. రాత్రి ర్నీరజనికరా నీరజనికరాపవర్జితా సరసీ
అపికలయతినవరసభా నవరసభావజ్ఞవర్జితా శోభామ్. ౨

రజనిం రాత్రిం కరోతీతి రజనికర శ్చన్ద్రః-నవిద్యతే రజనికరో య స్యాం సా నీరజనికరా- నిరిత్యుపసర్గస్య రోరీతి రేఫపూర్వాత్త్వా ద్దీర్ఘః- రాత్రి ర్నీరజనికరాపవర్జితా పద్మసముదాయవిరహితా-సరసీచ నవరసభావజ్ఞైః శృంగారాది రసాన్ విభావానుభావాదీన్ జానంతీతి నవరస భావజ్ఞాః- తైర్వర్జితా వరసభాపి- శోభాం నకలయతి నప్రా ప్నోతీత్యర్థః.

శ్లో. యాం చిన్తయామి మనసా మయి సావిరక్తా
సాప్యన్య మిచ్ఛతి జనం సజనోప్యసక్తః
అస్మత్కృతేచ పరితుష్యతి కాచిదన్యా
ధిక్తాంచ తంచ కుసుమాస్త్ర మిమాంచ మాంచ. ౩

కశ్చిన్నాయకః ఏవం వదతి- యాం స్త్రియం- అహం మనసా చిన్త యామి-సా మయి విరక్తాసతీ-అన్యంజన మిచ్ఛతి-సజనస్తు అన్యామి చ్ఛతి- అస్మత్కృతే విషయే-కాచిదాన్యా చిన్తయతి-ఏవమన్యోన్యవి రక్తాన్-ధిగితి నిందార్థకత్వం-అత్ర రసాభాసః.

విజయపురనివాసినాల్లసాని పెద్దకవిచంద్రేణ విరచితశ్లోకాః.

శ్లో. వీరాగ్రేసరకృష్ణరాయనృపతే త్వద్వైరికాన్తావనే
భావన్త్యః కుచయాన రోమలతికా వ్యాహారలీలాభృతః

ప్రాప్తాన్ శోకమదేభపన్నగశుకా న్ధున్వన్తి వక్తీన్దునా
మధ్యేనాపి కచేన కంకణలసద్వైదూర్య రత్నైరసి.

హేవీరాధివీర కృష్ణరాయనృప- తవశత్రురా జవనితాః వనే ధావన్త స్తత్యాః- స్వకుచయానరోమలతికావ్యాహారలీలాభృతః-క్రమేణ నిజస్తనగమన రోమావళీ వాగ్విలాసభృతాక్ ప్రాప్తాన్-నిరుధ్యమానాన్ శోకమదగజవ్యాళకీరాక్-ముఖచన్ద్రేణ చక్రవాకాన్. సింహామధ్యవిలాసినా మధ్యేన మదేభాక్-పిఞ్ఛరూపవతా కచేన పన్నగాన్ కంకణకలితవైదూర్యమణిభి శ్శుకాన్- అత్ర విదూరమణీనాం బిడాలనేత్రకాన్తిమత్వేన హేతునేతిభావః-క్రమేణైవం ధున్వన్తి క్షేపయన్తీతి యావత్- క్రమాలఙ్కారేణానుజీవితాధ్వనిః.

శ్లో. వీరాగ్రేసర కృష్ణరాయనృపతే కృత్వారణప్రాఙ్గణే
దృష్టాః కేచన పారశీకపతయః ప్రాప్తాః పురీమామరీమ్
వస్త్రాదీతి గురౌ మహత్వేతి సులక్తానీతి శచ్యాం పున
ర్బీబీతి ప్రణతౌ నలామితి సురాన్ స్తైరాననాన్కుర్వతే. 3

అస్మిఞ్శ్లోకే కృష్ణరాయమహావీర సమరాఙ్గణనిహత స్వర్లోకగతయవన పారశీకపతీనాం జాతీయవచన ఘటనేన సులభార్థకత్వాన్న వ్యాఖ్యాతమ్.

కోలచెలు పెద్దిభట్టాదివిరచితాః.

శ్లో. వాహీకృత మహాధేను గణాధిప వినాయకౌ
భవతాం భవతాం భూత్యై పార్వతీపరమేశ్వరౌ. ౧

ధేనుగణానాం గోసమూహానా-మధీశః నన్దీశః కిపీనాం పక్షిణాం నాయకః గరుడః- తౌ మహాన్తౌ వాహీకృతౌ యాభ్యాం వాహీకృత మహాధేనుగణాధిప-వినాయకౌ-పార్వతీం పాతీతి పార్వతీపః-రమాయా ఈశ్వరః తౌ శివకేశవౌ భవతాం భూత్యై ఐశ్వరాయ-భవతాం స్యాతామిత్యర్థః.

శ్లో. యః పూతనామారణలబ్ధవర్ణః కాకోదరో యేన వినీతదర్పః
యస్సత్యభామానపౌతస్సపాయా న్నాథోయదూనామథ
వాంఘూణామ్, ౨

యః పురుషః- పూతం పవిత్రం- నామ యస్య నః పూతనామా-రణే యుద్ధే- లబ్ధవర్ణః పణ్డితః ని॥ విద్వాన్ సూరి- కృతీ కృష్టి ర్లబ్ధవర్ణో వి చక్షణః అమరః- యః పూతనాయాః పూతనా నామ రాక్షస్యాః-మారణే మరణకృత్యే-లబ్ధవర్ణః నిపుణః యేన పురుషేణ అదరః భయరహితః ని॥ దరోస్త్రీశంఖభయయో రిత్యమరః కాకః కాకాసురః-వినీతః వివర్జితః- దర్పః ఉద్ధతి ర్యస్య తథోక్తః అభూత్- ఏవ కాకోదరః కాళియ నామకో భుజగః- వినీతదర్పో భూదితి శేషః- యః పురుషః సత్యంచ భాచ-కాన్తిశ్చ మాచ లక్ష్మీచ తాభి రనుగతః నం యుతః- యః సత్యభామయానుగతః సంగతః ఏతద్విశేషణవిశిష్టః ర ఘూణాం రఘువంశసమ్భవానాం నాథః శ్రీరామః యదూనాం నాథః శ్రీకృష్ణోవా- పాయా ద్రక్షత్విత్యర్థః త్వామితి శేషః అత్ర శ్లేషాలఙ్కారః.

శ్లో. య ఏవాద్య స్స ఏవాంత్యం మధ్యమో మధ్యఏవచ
య ఏతం నవిజానాతి తృణం చాపి నవేత్తినః 3

ఏతత్ శ్లోకార్థ,నిర్ణీతసజ్జేత నామ్నో భూదిత్యర్థః-మధ్యమఃయరలవశష స ఇతి నప్తాక్షరాణాంమధ్యే వకారః మధ్యమాక్షరోభవతి-తత్సజ్జేత నామ త్ర్యక్షరపరిమితం యువసమితిభావః- యః పురుషః ఏత మేత త్పదం నవిజానాతినవేత్తి-సః,పురుషఃతృణమపినవేత్తితృణమాత్రమపి-జానాతీత్యర్థః యవనశబ్దస్య తృణవాచకత్వా దితిభావః- ని॥ శష్పం బాలతృణం ఘాసం యవనం తృణమర్జున మిత్యమరః.

శ్లో. సువర్ణాలఙ్కృతాకన్యా హేమాలఙ్కారవర్జితా
సాకన్యా విధవా జాతా గృహేరోదితి తత్పతిః. ౪

సువర్ణేన కాన్తి విశేషేణ-అలఙ్కృతా ప్రకాశితా-అకన్యా కన్యాత్వ రహితా సువాసినీ త్యర్థః-హేమాలఙ్కారై ర్వర్జితా సభవ తీత్యహే మాలఙ్కారవర్జితా కనకాభరణయుక్తా-సా అకన్యా సా సువాసినీ-విసృష్టో ధవో యయా సా విధవా-వ్యభిచారవతీ త్యర్థః- తాదృశీ జాతా అభూత్-తస్మాత్కారణాత్ పతి ర్భర్తా-గృహే మన్దిరే- రో తి రోదనం కరోతీతి భావఃది- ని॥ వి నిషేధే పృథగ్భావే విశేషేఇతి నానార్థే-

తత్పూత్రిక యావిరచితశ్లోకః.

శ్లో. యస్య షష్ఠీ చతుర్థీ స్యా ద్విహాస్యచ విహాయచ
అహం కథం ద్వితీయాస్యా ద్ద్వితీయాస్యా మహం కథమ్.

యస్య పురుషస్య-విహాస్యే త్యవ్యయం షష్ఠీ స్యాత్ షష్ఠీవిభక్తి ర్భవతి-విహాయేత్యవ్యయం చతుర్థీస్యాత్ చతుర్థీవిభక్తి వద్భావయతి-అహ మితి పదం కథ మిత్యవ్యయంచ ద్వితీయాస్యాత్ ద్వితీయావిభక్తి వదాలోచ్యతే-తస్య పురుషస్య శాస్త్రాధ్యయనశూన్యస్యఇతిభావః అహం కథం ద్వితీయా స్యాం కథం భార్యా భవేయమ్-ఇతికుమారీ జనకం ప్రతి వదతి-మా మవిదుషః పత్నీం మాకురు విద్వత్పత్నీం కురు ఇతిభావః-ని॥ పత్నీ పాణిగృహీతీచ ద్వితీయాసహధర్మిణీత్యమరః.

చేబ్రోలు గ్రామనివాసినా అల్లమరాజు రంగశాయికవినారచితః.

శ్లో. కోహంసరథ్యః కిమభావవాచీ
కోధాతు రుక్తః కిల రక్షణార్థే
కోదేవ పూజ్యో భువి పీఠపుర్యా
వాసీద్విజః కోస్తిచ కోనపార్యః.

హంసాః రథ్యాః రథాశ్వాః యస్య సః కోవర్తతే తి ప్రశ్నః-కః బ్రహ్మా ఇత్యుత్తరం ప్రోచ్యతే. కి మభావవాచీ ఇతి ప్రశ్నః-న ఇత్యుత్తరమ్-

రక్షణార్థకః కోధాతు రితి ప్రశ్నస్య పారక్షణే ఇత్యుత్తరమ్. దేవై పూజ్యః క ఇతి ప్రశ్నస్య-ఆర్యః బృహస్పతి రిత్యుత్తరమ్. ని. గురురార్యో దేవమన్త్రిత్యమర శేషః. పీఠపురవాసీ విప్రః కోస్తీతి ప్రశ్నస్య కోనపార్య ఇత్యుత్తరమ్. వింజుమూరి కోనప్ప నామకో ద్విజః పీఠపురవాసీ కశ్చిదస్తీత్యుత్తరమ్- అపగతాః ఆర్యాః బుధాః యేనసః అపార్యః సోనభవతీత్యనపార్యః -క ఇతిప్రశ్నస్య కోనపార్య ఇత్యుత్తరం భవతి. అయం చిత్రోత్తరాలఙ్కారః.

పెద్దాపురసంస్థానాధిపేన శ్రీవత్సవాయ తిమ్మజగత్పతినా కారితశ్లోకః

శ్లో. నాళీకభఙ్గకృ దతీవనదీనబన్ధు
ర్నక్షత్రపో నవసుధావిభవైకహేతుః
రాజా కిమిందు రపి నార్యభిమానహారీ
రాజా పరం విజయరాఘవసార్వభౌమః.

నాళీకభఙ్గకృత్ పద్మవికసనభఙ్గకరః-కించ అళీక స్యాప్రియస్య అనృతస్యవా భఙ్గకారీ నభవతీ త్యన్యోర్థః -ని. అళీకం త్వప్రియే నృతే ఇతివిశ్వః-అతీవ అత్యన్తం నదీనా మినః సముద్రః-ని. ఇనస్సూర్యే ప్రభావితివిశ్వః. తస్య బన్ధు రాప్తః-దీనానాం బన్ధుః దీనదయాళు ర్న భవతి-నక్షత్రాణిపాతీతి నక్షత్రపః - కించ క్షత్రా న్పాతీతి క్షత్రపః-క్షత్రియపాలకో న భవతీ త్యర్థః-నవం చ తత్సుధావిభవం చ తస్యైక హేతుః ముఖ్యకారణం-అమృతప్రకాశ సంవర్ధక ఇత్యర్థః-కించ వసుధాయాః భూమేః విభవః వసుధావిభవః-తస్యముఖ్యహేతుర్న భవతీ త్యన్యోర్థః-నారీణాం స్త్రీణా మభిమానం హరతీతి నార్యభిమాన హారీ-విరహిణీ ధైర్యభేదకః-కిం చారీణాం శత్రూణా మభిమానం హరతీత్యభిమానహారీ సో నభవతీ త్యన్యోర్థః. ఏతాదృశగుణయుక్తః ఇన్దుః రాజా కిమ్. అనర్హగుణోపేతః కథం రాజాభవేత్ - నభవేదితి

భావః. రాజా రాజశబ్దవాచ్యః-విజయరాఘవసార్వభౌమః శ్రీపూసపాటి విజయరామగజపతిరేవ భవతి- సః కీదృశ ఇత్యుక్తే- అళీకభఙ్గకృత్-దీనబన్ధుః-క్షత్రపాలకః- వసుధావిభవైకహేతుః- అర్థ్యభిమానహారీచ-ఇత్యాది రాజధర్మయుక్తత్వా దయమేవ జనాన్రంజయతీతి రాజా-రంజరాగే ఇతిధాతుః-ని॥. రాజాప్రభౌ నృపే చన్ద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోరితి విశ్వః-

విజయనగర సంస్థానాధిపతినా శ్రీవిజయరామగజపతినా కారితః.

శ్లో. అమ్భోజం కలయన్ సదృక్షం మనసే సాహిత్యరీత్యాం దృశో
ర్మాన్ధాతార మపారసమ్పది మహాభావే యశోరాశిషు
శత్రూణాం పురభఞ్జనే ధృతిగుణే కం చోరగేన్ద్రంవచః
ప్రాగల్భ్యే ప్రతిభాతి తిమ్మనృపతిః పాకాహితప్రాభవః.

పాకాహితస్య ఇన్ద్రస్య-ప్రాభవ మివ ప్రాభవం యస్యసః-తిమ్మ నృపతిః వత్సవాయ తిమ్మనృపాలకః-అవనే ప్రజాసంరక్షణే-అం విష్ణుం-సదృక్షం సమానం-కలయన్ కుర్వన్-ప్రతిభాతి విరాజతే. ఏవం క్రమేణ సర్వత్రాన్వయః. సాహిత్యరీత్యాం పాణ్డిత్య విధానే-భోజం భోజమహారాజం-దృశోః నేత్రయోః-అమ్భోజం పద్మం. అపారసమ్పది అనన్తసమ్పద్విషయే-మాం లక్ష్మీం-మహాభావే ఘనత్వే-ధాతారం బ్రహ్మాణం-యశోరాశిషు కీర్తిసమూహే-మాంధాతారం మాన్ధాతృమహారాజం-శత్రూణామరీణాం-పురభఞ్జనే శరీరహననే పట్టణాక్రమణేవా.ని పురం శరీరే నగరే-నానా. ఉః శివం ఉరిత్యవ్యయమ్. ధృతిగుణే ధైర్యగుణే-అగేన్ద్రం మేరుం-వచః ప్రాగల్భ్యే వాక్ప్రావీణ్యే-ఉరగేన్ద్రం ఫణీశం శేషమిత్యర్థః-సమం కుర్వన్ ప్రకాశతే. క్రమాలఙ్కారసహిత శ్లేషాలఙ్కారః.

చాటుధారాచమత్కారసారః

—: కనకదండి లక్ష్మణకవి విరచితాః :—

శ్లో. తద్ధిత స్తద్ధితో మద్ధితో మద్ధిత స్సద్ధిత స్సద్ధిత స్త్వద్ధిత స్త్వద్ధితః
ఏక ఏవహ్యాసౌ తిమ్మభూపాలక స్తద్ధితో మద్ధితస్త్వద్ధిత స్సద్ధిత॥

లోకే జనానాం మధ్యే- తేషాం హితః ఆప్తః-యో వర్తతే-సః తద్ధితః తస్యహితః భవతి. మమహితో మద్ధితః-మద్ధితో మమహితఏవ భవతి. త్వద్ధితః తవహితః-త్వద్ధిత ఏవ తవహితో భవతి- సద్ధితః సతాం హితః సద్ధితః సతాంహిత ఏవభవతి. సత్వన్యేషాం హితో భవతి. ఏవం జన సామాన్యధర్మః-అయం తిమ్మభూపాలకః శ్రీవత్సరాయ తిమ్మజగత్పతిస్తు, తేషాం హితః, మమచ హితః, తవచ హితః, సతాంచ హితః, లోకోత్తర సౌజన్యవిశిష్ట ఇతిభావః.

౨ శ్లో. కమలే కమలం తత్రచకమలం తదుపరికమలం విమలం భాతి
అమునాయమునా కరధృతవదనా చుమ్బనసమయే శ్రుతిరివభాతి.

కమలే నాయికా హస్తపద్మే-కమలం నాయకకరకమలం- తత్రచ కమలం తత్కరపద్మే నాయికాముఖపద్మం-తదుపరి కమలం నాయికా ముఖపద్మే నాయకముఖం-విమలం యథాతథా భాతి- అమునా శ్రీకృష్ణేన నాయకేన కరధృతవదనా నాయకహస్త ధృతముఖీసతీ-యమునా యమునానామనాయికా కాళిన్దీత్యర్థః- చుమ్బనసమయే శ్రుతిరివోపాఙ్గమివభాతి విరాజతే. తస్యాః కణ్ఠోదిత మధుర చూత్కృతి సీత్కృతాది కూజితై రితిభావః.

౩ శ్లో. సత్యాసక్తమనాః ప్రవృద్ధనరకచ్ఛేదీ ద్విజేన్ద్రాశ్రయః
యుక్తానేకముఖోద్భవాస్పదమలం శ్రీర్యత్ర సంరాజతే
యోగజ్ఞాంచ సదాబిభర్తి సశివో యః కామదేహాశ్రయః
సంఘస్సామ్యమయంప్రయాతుభవతాంకృష్ణేనరుద్రేణవా.

భవతాం-యుష్మాకం-సభాయామవ్యాస్సభ్యాః తేషాం సంఘః సభ్యవర్గః-కర్తా- కృష్ణేన విష్ణునా- రుద్రేణ- శమ్భునావా- సామ్యం

సమతాం-ప్రయాతు ప్రాప్నోతు-సంఘుః-కీదృశ ఇత్యుక్తే- తద్విశేష
ణానామర్థత్రయం సమర్థయతి-సత్యాయాం సత్యభామాయాం సక్తం
మనో యస్య తథోక్త ఇతి కృష్ణపరోఽర్థః-సత్యాం పార్వత్యాం ఆసమ
న్తాత్సక్తం మనో యస్య తథోక్త ఇతి శివపరోఽర్థః-సత్యే సత్య
వర్తనే ఆసక్తం మనో యస్య స ఇతి సంఘుపరోఽర్థః-ప్రవృద్ధశ్చాసౌ
నరకశ్చ ప్రబలనరకాసురః- తం ఛేత్తీతి కృష్ణపరః- ప్రవృద్ధశ్చాసౌ
నరశ్చ విజృమ్భిత చతుర్ముఖః-తస్య కం శిరః-ని. నరో మర్త్యేర్జునేప్యజే
ఇతి వైజయన్తీ-సుఖశీర్షజలేషుక మితి విశ్వః-తచ్ఛేత్తీతి శివపరః- ప్రవృ
ద్ధశ్చాసౌ నరకశ్చ విస్తారనరకలోకః తం ఛేత్తీతి సంఘుపరః-సజ్జనసంఘ
దర్శనాన్నరకావాప్తి నివృత్తిర్భవతీతి ప్రసిద్ధిః-ద్విజేన్ద్రో గరుడః-ఆశ్ర
యో యస్య సః ఇతి కృష్ణపరః-ద్విజానాం బ్రాహ్మణానాం నక్షత్రాణాం
వా ఇన్ద్రశ్చన్ద్ర స్తస్యాశ్రయ ఇతి శివపరః-ద్విజేన్ద్రాణాం బ్రాహ్మణ
శ్రేష్ఠానా మాశ్రయ ఇతి సంఘుపరః- అనేకాని ముఖాని యస్య సః
చతుర్ముఖ స్తతః ఉద్భవః జననం-యుక్తః- అనేకముఖోద్భవో యస్మా
త్తత్ నాభిపద్మ మిత్యర్థః- తస్యాస్పదం స్థానం నిత్యనపుంసకత్వాత్
ఆస్పద మితి ప్రయుక్తం-యద్వా అనేక ముఖోద్భవా సృష్టిః-యుక్తా
నేకముఖోద్భవః బ్రహ్మ తస్యాస్పదమితి కృష్ణపక్షే-యుక్తానేకముఖస్య
కుమారస్వామినః-ఉద్భవస్య జననస్య ఆస్పదమితి శివపక్షే-యుక్తా
నేకముఖః బ్రహ్మ తస్మాదుద్భవాః జన్మాని యేషాం తే వేదాః-తేషా
మాస్పదం-ఇతి సంఘుపక్షే-అలం సమర్థః-యత్ర విష్ణౌ శ్రీః లక్ష్మీః
సం రాజతే భాతి-యత్ర శివే శ్రీః గరళం సం రాజతే-యత్ర సంఘే
శ్రీ శ్శోభా సం రాజతే-యో దేవః-అగం గోవర్ధనం-గాం భూమించ
సదా బిభర్తి ఇతివిష్ణుపక్షే-యః గఙ్గాంచ సదా బిభర్తీతి శివపక్షే-
యోఽగం సర్వేషాం సమావేశః గాంచ కాన్తించ-సదా బిభర్తి ఇతి
సంఘుపక్షే-శివేన సహితస్సశివః ఇతి విష్ణుపక్షే-శివస్యహృదయం విష్ణు

ర్విష్ణోశ్చహృదయంశివః ఇతి స్మరణాత్-శివయా పార్వత్యా సహిత స్సశివః ఇతి శివపక్షే-శివేన మఙ్గళేన సహిత స్సశివః ఇతి సంఘుపక్షే యో దేవః కామస్య మదనస్య-దేహః తస్యాశ్రియ ఇతికృష్ణపరోర్థః కామం మన్మథం ద్యతి ఖణ్డయతీతి కామదా- ఈహా ఇచ్ఛా తస్యా ఆశ్రయ ఇతి శివపక్షే-కామాని వాంఛితాని దదాతీతి కామదా ఈహా ఇచ్ఛా తస్యా ఆశ్రయ ఇతి సంఘుపక్షే-ఏవంవిధార్థత్రయ సామ్యాత్ శ్లేషాలఙ్కారః.

౮ శ్లో. కోనిర్దగ్ధ స్త్రిపురజయినా కశ్చ కర్ణస్యహన్తా
నద్యాః కూలం విఘటయతి కః కః పరస్త్రీరతశ్చ
కస్సన్నద్ధో భవతి సమరే భూషణం కిం కుచానాం
కోదుస్సఙ్గాద్భవతి మహతాం మానపూజాపహారః.

అస్మిన్ శ్లోకే స్థిత ప్రశ్నానాం "మానపూజాపహార" ఇత్యుత్తరే అన్త్యరేఫేణ సహ ప్రథమాద్యక్షరఘటనేన భవన్త్యుత్తరాణి-ప్ర. త్రిపురజయినా శివేనకః నిర్దగ్ధః-ఉ.మారః- ప్ర. కర్ణస్య హన్తా కః ఉ. నరః అర్జునః- ప్ర. నదీకూలం కః విఘటయతి-ఉ. పూరః జలపూరః ఉ. పరస్త్రీరతః కః-ఉ.జారః-ప్ర.సమరేయుద్ధేసన్నద్ధః సముద్యుక్తః కః ఉ. పరః శత్రుః ప్ర. కుచానాం భూషణం కిం-ఉ. హారః-ప్ర. మహతాం మహాజనానాం దుస్సంగాత్ దుష్టజనసాంగత్యేన-కోభవతి-ఉ. మానపూజాపహారః.

౯ శ్లో. లావణ్యం క్వను యోషితాం నభసి కే సంచార మాతన్వతే
కాసా ముచ్చతరా భవన్తి నినదాః క్వ క్రీడతో దమ్పతీ
కేషుస్వం ప్రకటీకరోతి భగవాన్ శ్రీరాఘవః పౌరుషం
యః ప్రత్యుత్తరమధ్య వర్ణఘటితో దేవో ముదే వోస్తునః.

బహిర్లాపృత్యుత్తరశ్లోకః. ప్ర: యోషితాం స్త్రీణాం-లావణ్యం సౌన్దర్యం క్వను కుత్రచవర్తతే-ఉ.వపుషి.ప్ర. కే నభసి సంచా

ర మాతన్వతే-ఉ. అణ్డజాః-ప్ర. కాసాం నినదాః ఉచ్చతరాః భవన్తి-ఉ. భేరీణాం-ప్ర. దమ్పతీ క్వ క్రీడతః. ఉ. నికాయ్యే గృహే-ప్ర. భగవాన్ శ్రీరాఘవః కేషు స్వం స్వకీయ పౌరుషం ప్రకటీకరోతి-ఉ. రక్షస్సు- ఏతదుత్తరవచనమధ్యవర్ణానాం సంయోగేన యో దేవో ద్యోతతే సదేవః వః యుష్మాకం- సన్తోషాయ భవత్విత్యత్ర పుణ్డరీకాక్షనామా జాయతే-సపాయాదితి భావః.

౬. శ్లో. వన్దే వాఞ్ఛితలాభాయ కర్మ కిం తన్న కథ్యతే
కిం దమ్పతిమితి బ్రూయాముతాహో దమ్పతీ ఇతి॥

వాఞ్ఛితలాభాయ కామితాప్త్యై- లోకే కిం కర్మ కథ్యతే- తత్కర్మ న కథ్యతే. కుతః-దమ్పతిం వన్దే ఇతి బ్రూయాం-కిం తదా చేత్ అపశబ్దో భవతి. దమ్పతీ ఇతి బ్రూయాం కిం-తథా చేదద్వైతహానిర్జాయతే-దమ్పతీ త్యత్ర ప్రగృహ్యత్వాన్న సన్ధిః-తస్మాన్న కథయామి అహమితి శేషః-వన్దనీయం బ్రహ్మయదస్తి తత్ స్త్రీ పుం మిశ్రస్వరూపతయా భాతీతి భావః. అర్ధనారీశ్వరత్వాత్.

—: విచిత్రరామాయణశ్లోకః :—

శ్లో. సువర్ణమయుతం కృత్వా ఇతరం యది వాఞ్ఛసి
మృగం తం కురు నోచేన్మే తం వినా నయ రాఘవ॥

హే రాఘవ! సువర్ణం సు ఇత్యక్షరం-అయుతం అకారేణపూర్వతః సహితం-అసు ఇతి రూపం కృత్వా-తత్ ఇతరం ఇతస్సంయుతో రః రేఫః యేనతథోక్తం-అసురం రాక్షసం-వాఞ్ఛసి యది ఇచ్ఛసి చేత్-అయం రాక్షస ఇతి మన్యసే చే దిత్యర్థః-తం రాక్షసం-తం తకారం మృ ఇత్యక్షరం గచ్ఛతీతి మృగం-తాదృగ్విధం-కురు ఆచర-మృతం కుర్విత్యర్థః-నోచేద్రాక్షసో నభవతి యది తం వినా తకారేణవినా-మృతమకృత్వేత్యర్థః మృగమితిభావః-తం మృగమానయ-మృగం స్వీకృత్య మాం ప్రాపయేతి సీతావచనమ్.

శ్లో. మలయానిలసంస్పర్శా త్సర్వాన్నిన్దతి వానరాన్
ఆత్మన్యయుక్తా యా కాచి త్కామినీ యామినీముఖే.

అయుక్తా నాయకేన వియుక్తా-యా కాచి త్కామినీ-రహసి స్థిత్వా-మలయానిలసంస్పర్శాత్ మలయపవనసంసర్గాత్-సర్వాన్వానరాన్ హనుమదఙ్గదాదీన్-ఆత్మని మనసి-యామినీముఖే సాయంసమయే-నిన్దతి దూషయతిస్మ । కుత ఇత్యుక్తే । అత్ర మన్దమారుతస్య విరహోద్దీపకత్వాత్-తదావాసభూతస్య మలయాచల స్యోత్పాటనం సేతు బన్ధనకాలే వానరైః కృతం చే దేతన్మలయపవనాగతవ్యథా విరహిణీనాం నసమ్భవిష్యతిఖల్వితి మత్వా తాన్. నిన్దతీతిభావః.

శ్లో. ఆయాహి రే మలయమారుత మన్దమన్దం
కాన్తారతిశ్రమజవారివినోదనార్థమ్,
నోచే దయం కనకసూత్ర విలోకనేన
భస్మీభవిష్యతి మృగః ఖలు దక్షిణేన.

రే మలయమారుత! కాన్తానాం రమణీనాం-రతికేళ్యాం శ్రమజవారిణః ఘర్మజలస్య- వినోదనార్థం హరణార్థం-మన్ద మన్దం శనై శ్శనై రాయాహి ఆగచ్ఛ-నోచే త్తథా నాగచ్ఛసియది-వేగేనాగతవాన్యదీతియావత్. అయంమృగ స్తవ వాహరూపో మృగఃహరిణః.దక్షిణేన తవ దక్షిణపార్శ్వవర్తినా-కనకసూత్ర విలోకనేన విలోచనేనేతి పాఠః. కనకానాం నాగకేసరాణాం_దేవకాఞ్చనచమ్పకాది వృక్షాణాం సూత్రం వ్యవస్థానం ప్రదేశఇత్యర్థః-తస్య విలోచనేన విరోచనేన విశేషప్రకాశే నేతి యావత్-అత్ర రలయో రభేదః- ని. కనకం కాఞ్చనే నాతు దుత్తూరే నాగకేసరే చమ్పకే కాఞ్చనాగేచ-ఇతి-సూత్రంతు సూచనం గ్రన్థభేదే తన్తువ్యవస్థయోః సూత్మమార్గే వ్యాపాతేతిచ-రత్నమాలా. తత్కమ్పనజనిత ఘృష్పరాగేణ భస్మీభవిష్యతి-భస్మచ్ఛన్న ఇవ భవిష్యతీతి భావః- యద్వా। అయం మృగః తవవా

హాన మృగఏవ మృగః గజః. ని. మృగః పశౌ కురఙ్గేచ గజభేదే దశాఙ్గజే యాచనే మృగయాయాంచ మృగీతు వనితాన్తరే-ఇతినానార్థే. తవ దక్షిణ పార్శ్వవర్తినా కనకస్య సువర్ణస్య సూత్రం మర్యాదేవ మర్యాదా యయో స్తథోక్తే లోచనే యస్యసః కనక సూత్రవిలోచనః సింహః-సువర్ణభఙ్గిక పిఙ్గాక్షత్వాత్- ని. పార్శ్వదృష్టిర్వారణారిః పిఙ్గాక్షో జటిలో హరిః- ఇత్యమర శేషః. తేనభస్మీభవిష్యతీతి లాక్షణికార్థః-గజవైరిత్వా దితిభావః-

—: భవభూతికృతామ్బాస్తుతిః. :—

శ్లో. అమ్బాలే త్వం బాలే శమ్బాలే శఙ్కరోషి శమ్బాలే
రోలమ్బాలకజాలే బాలకజాలే కృపావలమ్బాలే-

హే అమ్బాలే ఇతి మాతృవాచకామ్బాలాశబ్దస మ్బోధనం-అమ్బా అమ్బికే అమ్బాలేతి శ్రుతిః-రోలమ్బాః అళయః- తే ఇవా లకాః కున్తలాః- తేషాం జాలం యస్యా స్తస్యా స్సమ్బోధనం. హేరోలమ్బాలకజాలే-బాలాశ్చతే కాశ్చ బ్రహ్మేన్ద్రాగ్న్యాది దేవాః- తేషాం జాలం యస్యా స్తస్యాః సమ్బుద్ధిః. హే బాలకజాలే- ని. కో బ్రహ్మాత్మానిలార్కాగ్నిచిత్త ధీయమ కేకిషు-నానార్థే. కృపాయాః అవలమ్బస్య-అః గౌరవం యస్యసః కృపావలమ్బా-లః చన్ద్రః యస్యాస్తస్యా స్సమ్బోధనం-హేకృపావలమ్బాలే శిరోభూషాయిత చన్ద్రేత్యర్థః. ని. లఃఖణ్డితే త్రి ష్వాదానే స్త్రీ నేన్ద్రా లవణే నిల మితినానార్థః. బాపి బాలానామక దేవతే-త్వం బాలాసతీ బాలవయోన్వితాసతీ-ఈశం భర్తారం శం సుఖం ప్రతి బాలేశం బాలేశనామకం బాలవయోన్వితం కరోషి. యద్వా బం గర్భం అత్యంతం లాతి గృహ్ణాతీతి బాలా గర్భవతీత్యర్థః తస్యా ఈశం గర్భిణీపతిం కరోషి-త్వం బాలాపి సకలభువనగర్భవతీ భూత్వా నిజేశం గర్భిణీపతిం కరోషీతి-విరుద్ధార్థ కల్పనేన చిత్రాలఙ్కారః-ని. మూర్ఖశాబక యోర్బాలః॥ శమవ్యయం చ సౌఖ్యార్థే॥

బోభూతికారే కలహే పక్షేగర్భేచపర్వణీతిచ నానార్థరత్నమాలా॥ యద్వా త్వంబాలాపి ముగ్ధాపి-శం శివం శంబాలేశం శం సుఖమేవ ఖా శృఙ్ఖలా-తయా లాతి స్వీకరోతీతి-సమ్భోగసుఖ శృంఖలాబద్ధమీశం కరోతీతి చిత్రార్థః. ని. బాస్త్రీయాం కాహళీవల్లీ శృంఖలా త్వమలే త్రిష్వితి నానార్థే.

—:ఉపమాక బ్రహ్మకవిరచితశ్లోకః.:—

శ్లో. శుణ్డాలేడ్ద్విడనీలకాణ్డవినుతో వీట్కాణ్డకాణ్డోవృషే
ట్కాణ్డః కాణ్డజకాణ్డకాణ్డ ధరజిద్భేట్ఖణ్డచూడామణిః
శుణ్డాలాస్యషడాస్యసేవ్యచరణ స్సౌఖ్యం శివ స్సాదరం
దద్యాదద్య సకాణ్డకాణ్డదగళద్విట్కుణ్డలీట్కుణ్డలీ.

శుణ్డాలానాం గజానాం-ఈట్ రాజా-గజశ్రేష్ఠరూపవాన్ గజాసురస్తస్యద్విట్ శత్రుః- నీలో నభవతీత్యనీలః-కాణ్డో ఽశ్వో యస్య తథోక్తః-ఇన్ద్రః- తేన వినుతః-వీనాం పక్షిణాం-ఈట్ రాజా-గరుడః కాణ్డోవాహనం యస్య వీట్కాణ్డః-విష్ణుః-సః కాణ్డః బాణః యస్యతథోక్తః వృషేట్కాణ్డః వృషభేన్ద్రవాహనః-కాణ్డే జలే-జాయత ఇతి కాణ్డజం పద్మం-కాణ్డః బాణః- తేషాం కాణ్డ స్సమూహః-తస్యధరతీతి ధరః మదనస్తం జయతీతి జిత్ -భానాం నక్షత్రాణాం-ఈట్ భేట్-తస్యఖణ్డ శ్చూడామణి శ్శిరోరత్నం యస్యసః భేట్ఖణ్డచూడామణిః-శుణ్డాలాస్యః వినాయకః-షడాస్యః కుమార స్తాభ్యాం సేవ్యౌ పూజ్యౌ చరణౌ యస్యసః తథోక్తః-సకాణ్డః-సజలః కాణ్డదః మేఘః-స ఇవ గళత్విట్ కణ్ఠకాన్తిర్యస్య సః-సకాణ్డకాణ్డదగళత్విట్॥ కాణ్డోస్త్రీ దణ్డబాణార్వవర్గావసరవారిషు ఇతిరత్నమాలా కుణ్డలీనాం సర్పాణాం ఈట్ శేషః తేనకుణ్డలం కర్ణాభరణ మస్యాస్తీతి కుణ్డలీట్కుణ్డలీః సః శివః-సాదర మాదరయుక్తం-సుఖ మద్య దద్యాత్ దదాత్విత్యర్థః.

దేవరకొండ రామశాస్త్రికృతశ్లోకః.

శ్లో. దీధీవే. వీట్సమః కశ్చి ద్గుణవృద్ధ్యోరభాజనః
క్విప్రత్యయనిభః కశ్చి త్కిం తదాశ్రయణేన తే.

కశ్చిద్బుధః కంచి ద్బుధం ప్రత్యేవం బ్రూతే-హత్కిమిత్యుక్తే హేసఖే ఇత్యధ్యాహారః-కశ్చిజ్జనః గుణవృద్ధ్యో స్సద్గుణాభివృద్ధ్యోరి త్యప్రస్తుతార్థః-అదేజ్ గుణః-వృద్ధిరాదైచ్ ఏతత్సంజ్ఞిక గుణవృద్ధి వర్ణాభ్యా మితిప్రస్తుతార్థః-అభాజనః శూన్యః-అత్రఏవ దీధీవేవీట్ తేన సమః సమానః-కశ్చి జ్జనః క్విప్రత్యయనిభః క్విప్రత్యయోపి సర్వలోపీ-తద్వ దసౌజనః వ్యర్థవ్యాపార ఇతి భావః-తేషా మాశ్రయేణ సమావేశేన- తే తవ-కింప్రయోజన మస్తి-కిమపి నాస్తీతి భావః-యత్ర సన్నిహితేన తే-ఇతివాపాఠః.

—:విచిత్రరామాయణశ్లోకః:—

శ్లో. భవిత్రీ రమ్భోరు త్రిదశవదనగ్లాని రధునా
సతే రామస్థాతా నయుధి పురతో లక్ష్మణసఖః
ఇయం యాస్యత్యుచ్చై ర్విపద మరితో వానరచమూః
లఘిష్ఠే దం సప్తాక్షర మిహాపిలోపం పఠ పునః.

సీతాం ప్రతి రావణవచనమ్-హేరమ్భోరు సీతే అధునా అద్య-త్రిదశవదనగ్లానిః దేవానాం ముఖవైకల్యం-భవిత్రీ భవిష్యతి-లక్ష్మణసఖః రామ-స్తే పురతః యుధి యుద్ధే-నస్థాతా నస్థాస్యతి-ఇయం వానర చమూః కపిసేనా-ఉచ్చై రున్నతం యథాతథా విపదం అరితః శత్రుభ్యః-పంచమ్యా స్తసిల్ యాస్యతి లభేత- ఏవ ముక్తం రావణ వచనం శ్రుత్వా-సీతా వదతి హే లఘిష్ఠ హేనీచ ఇద మేతత్త్రిపాద ఘటితశబ్దజాలం-పాదాద్యక్షరాదారభ్య సప్తమాక్షరాణాం విలోపం కృత్వా పునః పఠేత్యుత్తరం-ప్రథమపాదేత్ర-ద్వితీయపాదేన-తృతీయపాదేర్వి-ఏతానిలోపయిత్వాపఠే ద్యది యాథార్థ్యేనా న్వేష్యతి.

:—వారణాసి వేంకటరామశాస్త్రిరచితాః:—

శ్లో. కశ్ఛత్త్రం దధతే సితం నిశి గతా గేహం విటస్యాపి కా
కం రక్షన్తి బుధా హరస్యచపురా కో ద్వారపాలస్సదా
కః కాన్తాం యతతే విధుః ప్రతిదినం కింవా కళత్రం వ్రజే
దారోహాదవరోహణేన నిపుణై రేకం ద్వయోరుత్తరమ్.

అస్మిన్ శ్లోకే ప్రశ్నవాక్యద్వయస్య ఏకపదేనోత్తరమ్ ఆరోహణావరోహాభ్యాం కవినా నిర్ణీతమ్-ఆదిపాదప్రశ్నవాక్యద్వయస్య-ఉ. రాజా-నిర్ణీతం ద్వితీయపాదప్రశ్నవాక్యద్వయస్యఉత్తరం-దీనం. తృతీయపాదఘటిత ప్రశ్నవాక్య ద్వయస్య ఉ. రన్తా ఏతాన్యారోహణావరోహాభ్యాముత్తరాణి భవన్తి-రమతఇతి రన్తా-రము'క్రీడనే క్రీడనేచ్ఛురిత్యర్థః-శార్దూలం వృత్తమ్.

శ్లో. సన్తప్తా దశమధ్వజాదిగతినా సంమూర్ఛితా నిర్జలే
తుర్యద్వాదశవ ద్వితీయమతిమ న్నేకాదశాభస్తనీ
సాషష్ఠీ నృపపఞ్చమస్య నవమ భ్రూస్సప్తమీావర్జితా
ప్రాప్నో త్యష్టమవేదనాం తదధునా తూర్ణం తృతీయోభవ.

అస్మిన్ శ్లోకే మేషాదిద్వాదశరాశిభి స్సఙ్కేతిత స్త్రీకథనం ప్రయుక్తమ్॥ హేద్వితీయమతిమన్ హేవృషభబుద్ధే-నవమ భ్రూః ధనుస్సమానభ్రూః-ఏకాదశాభస్తనీ కుమ్భసామ్యకుచా-నృపపఞ్చమస్య రాజసింహస్య-రాజశ్రేష్ఠస్యేత్యర్థః షష్ఠీ కన్యా-దశమో మకరః సః ధ్వజే యస్య తస్యమదనస్య-ఆదిగతినా ఆది ర్మేషః తేన గతి ర్గమనం యస్య తేన అగ్నినామన్మథతాపేనేత్యర్థః-సన్తప్తాసతీ-నిర్జలే నిర్జలప్రదేశే-కర్కటకవత్ మీానవచ్చ సమ్మూర్ఛితా మూర్ఛావస్థాం గతా సతీ-అష్టమవేదనాం వృశ్చికాద్యాభేవబాధాం-ప్రాప్నోతి-త త్తస్మా త్కారణాదధునా అద్య-తూర్ణం శీఘ్రం యథాతథా-త్వం తృతీయః మిథునసంయోగీ భవ యూనక్రియాం కు ర్వితిభావః.

శ్లో. గౌరీం ధాత్రీం శ్రియం రం జలధిగణనయావర్ణకాన్ లేఖయిత్వా
ఆద్యా వేకైకవర్ణం ప్రహరతి హరతిబ్రహ్మణో నామపశ్చాత్
భూభృత్పుత్రీ కుమారో నవకుసుమశరో వహ్ని బీజం క్రమాత్స్యాత్*.
ఈశ్లోకములో నొకపాదము తక్కువయున్నది
జలధిగణనయా చతుస్సంఖ్యయా-వర్ణకాన్ అక్షరాణి-లేఖయిత్వా లిఖిత్వా- ఆద్యక్షర మారభ్య ఏకైకవర్ణ క్రమేణ లోపయిత్వా-బ్రహ్మ పరోర్థః- మన్మథపరోఽర్థః-స్తనపరోర్థః- అగ్నిపరోర్థః- పార్వతీ లక్ష్మీ భూపరార్థాశ్చ భవన్తి. ఉమాశ్రమాః ఇతి సాజ్కేతిత పదమ్.

గొల్లప్రోలునివాసినాప్రతివాదిభయంకర రాఘవాచార్యరచితాః.
౧ శ్లో॥ శ్రీట్ఖాడ్విడ్రాణ్మునీన్ద్రేడ్భ్రమఘనవనధగ్భాస్వదుడ్విట్ఛిఖాస్త్రః
ఖాడ్భేక్షేట్ ద్రుక్సరోరుడ్విరుడమరనదీడ్యోజ్జ్వలత్పాదపీఠః
ఖాడ్విడ్విడ్భూషణార్చిర్భుగభుగితహావిర్భుజ్ముఖోభూవిభుఃఖే
ట్ప్రావృణ్మేఘప్రభాధ్యః ఫణిభరితపదః పాతుకృత్యో వహారిర్వః.
శ్రియః లక్ష్మ్యాః- ఈట్ ప్రభుః శ్రీట్-ఖే అటన్తీతి ఖేటాః-దేవాః- తేషాం వీనాం పక్షిణాం చ- ఈశౌ ఇన్ద్రగరుడౌ- తయోః రాట్ ప్రభుః ఖాడ్విడ్రాట్- మునీన్ద్రాణాం యోగీశ్వరాణా మీట్ ప్రభుః- తేషాం భ్రమః భ్రాన్తిః అజ్ఞాన మితి యావత్. ని॥ భ్రమోమ్బునిర్గమే భ్రాన్తౌ-ఇతి విశ్వః. తదేవ ఘనవనం మహారణ్యం-దహతీతి ధక్, మునీన్ద్రేట్ యోగీశ్వరేశ్వర ఇత్యర్థః-భవఘనవనధగితివా పాపః-పాపాటవీదాహక ఇత్యర్థః-ని॥ భవో జన్మని సంసారే పాపే శంభౌచ కథ్యతే-విశ్వః. భాస్వాన్ప్రకాశమానః- ఉడ్విట్ చన్ద్రః- శిఖాయాం మాలా-యస్య తథోక్తః- శివః-తస్యాస్త్ర స్సఖా-ఖాటాం గ్రహాణాం-భానాం నక్షత్రాణాం- ఈశౌ చన్ద్రసూర్యౌ- ఖానా మిన్ద్రియాణాం- ఈశౌ శ్రేష్ఠౌ-దృక్సరోరుహౌ నేత్రపద్మే- యస్య ఖాడ్భేక్షేడ్దృక్సరో

రుట్- ని. ఖమిన్ద్రియ సుఖవ్యోమ నక్షత్ర క్షేత్ర పట్టనే-ఇతి నానార్థే. వేషు సాత్త్వికేషు- రోహతీతి వరుట్. సాధుషు ప్రసన్న ఇత్యర్థః. ని. వః పుమాన్ సాత్త్వికే వాయౌ సంయమే వరుణే స్మరే-ఇతినానార్థే. అమరనద్యాఆకాశగంగయా- ఈడ్యః శ్లాఘ్యః- ఉజ్జ్వలత్పాదపీఠో యస్య సః-ఘాటాం దేవానాం-ద్విషః రాక్షసాః- తేషాం ద్విట్ వైరీ- ఖాడ్ద్విడ్ద్విట్. భీషణార్చిషా భయఙ్కరజ్వాలయా- భుగభుగిత మి త్యనుకరణపదేన జ్వలితః- హవిర్భుగగ్నిః-ముఖం యస్యసః-భూవిభుః భూదేవీపతిః-ఖస్య వైకుణ్ఠపట్టణస్య- ఈట్ ప్రావృణ్మేఘప్రభాఢ్యః-నీలఘనాభ ఇత్యర్థః- ఫలభరితానాం మోక్షకామినాం-పదః స్థానభూతః- ఏతాదృశో యః కృత్ జగత్త్రాతా-హరిః పాతు- వః యుష్మాన్ అవ్యాదిత్యర్థః.

చెన్నపురినివాసినా కొక్కొండ వేంకటరత్నపణ్డితేన విరచితః.

శ్లో॥ తిగ్మత్విట్సితరుక్సుదృగ్యుగళధృద్రక్షోధృగబ్జాక్షియు
క్పక్ష్యారుట్ఫణిరాట్ఛయోద్ధృతమహీభృద్భ్రాణ్మహాచక్రవాట్
పాయాద్వోఘధగంబుముగ్ఘనరుచిర్ద్యోద్విడ్ద్విడబ్జోష్ఠలిట్
భక్తాభీష్టదకామధుగ్భువనసృట్ బ్రహ్మాండరట్ప్రభువిరాట్.

తిగ్మత్విట్ సూర్యః- సితరుక్ చన్ద్రః- తావేవ సుదృగ్యుగళం నేత్రద్వయం-ధరతీతి ధృత్. తిగ్మత్విట్సితరుక్సుదృగ్యుగళధృత్। రక్షోధృక్ రాక్షస సంహారః ఇత్యర్థః. అబ్జే ఇవ అక్షిణి తాభ్యాం యుక్ పద్మనేత్రయుక్తః- పక్ష్యారుడ్గరుడారోహకః- ఫణిరాట్ఛయేట్ శేషశయనవిభుః-ధృతమహీభృద్భ్రాట్ ధృతమందరవిలసితః-మహాచక్రవాట్ ఘనసుదర్శనధరః- అఘధక్ దోషదాహకః- అమ్బుముచాం మేఘానాం-ఘనరుచిః అధికరుచిరివ రుచిర్యస్య సః- ద్యోద్విషః నాకద్వేషిణః- రావణాదయః- తేషాం ద్విట్- అబ్జాయాః లక్ష్మ్యాః ఓష్ఠంలిహతీతి అబ్జోష్ఠలిట్ భక్తానాం అభీష్టదానే కామధుక్ కామధేనుః- భువన

నృట్ జగత్సృష్టికర్తా- బ్రహ్మణరట్ బ్రహ్మణానాం ప్రాపకః-శ్రీవిరాడ్వాను దేవోహరిః- వః యుష్మాన్- పాయా దవ్యాత్.

—:అలమూరునివాసినా దుడ్డు కామశాస్త్రిణారచితాః:—

౧శ్లో. పానీయం పాతు మిచ్ఛామి త్వత్తః కమలలోచనే
యది దాస్యసి నేచ్ఛామి నో దాస్యసి పిబా మ్యహమ్.

హేకమలలోచనేత్వత్తః-భవతః- పానీయం పాతు మహ మిచ్ఛామి. దాస్యసి యది. పాతుం నేచ్ఛామి నదాస్యసి యది. అహం పానీయం పిబామీతి బాహ్యార్థః. అత్రార్థాన్తరం హేకమలలోచనే త్వం దాసీ అసి యది పానీయం త్వత్తః నపిబామి-దాసీ నయద్యసి పిబామి-ఇత్యన్తర్లా ప్యన్వయః.

౨శ్లో. వీరమత్త్యద్భుతం లోకే కిమహం వచ్మ్యతఃపరమ్
కర్త్రకర్మక్రియాగుప్తా అవధిర్బ్రహ్మణో లయః.

అస్మిన్ శ్లోకే ప్రథమపాదాద్యక్షరచతుష్టయే। కర్త్రకర్మక్రియాః అన్తర్లాపినో భవన్తి. విః కశ్చిత్పక్షీ-రం అగ్నిం-అత్తి భుఙ్క్తే-ఇత్యేతత్ లోకే అద్భుత మిత్యన్వయః- భూచకోర మితి తం వదంతి. ని. భూచకోరః పావకాశీ చకోరాశ్చన్ద్రిభాశినః- ఇతిశబ్దార్ణవే.

శ్లో. రవేః కవేః కిం సమరస్యసారం కృషేర్భయం కిం కిముశంతిభృఙ్గాః
ఖలాద్భయం విష్ణుపదంచ కేషాం భాగీరథీతీరసమాశ్రితానామ్.

అత్ర పాదత్రయప్రయుక్త ప్రశ్నానా ముత్తరాణి చతుర్థపాదే ఘటితాని-రవేస్సారం భా-కవేస్సారం గీః-సమరస్య సారం రథీ-కృషేర్భయం ఈతిః-భృఙ్గాః కిముశంతి ఇచ్ఛంతి రసం-ఖలాద్భయంకేషాం ఆశ్రితానాం-విష్ణుపదంచ కేషాం భాగీరథీతీరసమాశ్రితానామ్-ఏవం ప్రశ్నోత్తరాణి.

—: చేబ్రోలునివాసినా అల్లమరాజు రామకృష్ణకవినా విరచితాః :—

శ్లో. అద్వాగు ర్ద్వన్ద్వోహం గేహే మే నాస్తిచావ్యయీభావః

తత్పురుష కర్మధారయ యేనాహం స్యాం బహువ్రీహిః.

ద్వౌ గావౌ వృషభౌ యస్యసః ద్విగుః-సో నభవతీత్యద్విగుః-అహమేకవృషభవానిత్యర్థః-అద్వన్ద్వః ద్వన్ద్వ రహితః-అహమేక ఏవేతియావత్-భృత్యో నాస్తీతి భావః- మే గృహేచ అవ్యయీభావః నాస్తి బహువిధవ్యయాధిక్య మేవాస్తీత్యర్థః- హే పురుష-అహం యేన కర్మణా బహువ్రీహిః అధిక ధాన్య సమ్పన్నః-స్యాం భవేయం. తత్కర్మధారయ త్వ మితి శేషః- మాం కృషికర్తారం కు ర్వితి భావః- ఏవం కశ్చిద్దరిద్రః ధనికం ప్రతి విజ్ఞాపయతి.

శ్లో. యామి విధా వభ్యుదితే పున రేష్యామీతి వదతి ధవే
జానాత్యుదన్తమాత్రం నేదం తత్త్వంతు ముగ్ధవధూః.

యామి అహం గచ్ఛామి-విధౌ అభ్యుదితే సతి చన్ద్రే ఉదయతి సతి-పున రేష్యామి భూయః ఆగమిష్యామి-ఏవంవాక్యం ధవే భర్తరి వదతి సతి-సా ముగ్ధా ఉదన్తమాత్రం వృత్తాన్తమాత్ర మేవ జానాతి-ఇదంతత్త్వం తన్నకోపకలనోక్తవచనార్థం న జానాతి- ముగ్ధాత్వహేతునేతిభావః-కించ అహం యామి విధావభ్యుదితే బ్రహ్మణ్యభ్యుదితే సతి తికోపేవ వదతీత్యర్థః-అత్ర విధుశబ్దమేవ ఉకారాన్తత్వా జ్జానాతి ఇదంతత్త్వ మికారాంతత్వం విధిశబ్దస్య మిమాం నజానాతీతి గూఢార్థః.

శ్లో. కాముద్ధరతే సూకరయువః కామవిరహితా మిచ్ఛతిభూపః
కేనాకారిత మబ్జజజనకం కేనవిరాజతి తరుణీవదనమ్.

అత్ర ప్రథమపాదప్రశ్నస్య ఉ॥ కుం భూమిం-ద్వితీయప్రశ్నస్య ఉ॥ కుం భూమిం-తృతీయప్రశ్నస్య ఉ॥ ఏన విష్ణునా- చతుర్థపాదప్రశ్నస్య ఉ॥ కుంకుమేన-ఇత్యుత్తరచతుష్టయ మేకపదఘటితం బహిర్లాపి భవతి.

శ్లో. కుమ్భీనచూడామణి రాయుగాన్తా
త్పాయా దపాయా దురగాత్రజేశః.
గోకర్ణరాడాభరణం యదీయం
యద్గవ్యహావ్యా గజ మాజుహావ

కుం భువం_ఉః శివః_అపాయా దుపద్రవాత్ -పాయాత్ రక్షతు-యః భేనచూడామణిః చన్ద్రమౌళిః-అగాత్రజేశః పార్వతీవల్లభః- గోకర్ణరాడాభరణం శేషభూషణం_యదీయం యస్యసమ్బన్ధి యద్గవ్యహావ్యాత్ యస్య గవ్యః- నేత్రసమ్భవః హావ్యాత్ అగ్నిః అజం మన్మథ మాజుహావ దదాహ-స శివః పాయాదితి పూర్వేణాన్వయః.

—: ఊహనీయవస్తుభావశ్లోకాః. :—

శ్లో. గేహే గేహే జఙ్గమా హేమవల్లీ
వల్ల్యాం వల్ల్యాం పూర్ణిమాచన్ద్రబిమ్బః
బిమ్బే బిమ్బే కోకిలానాం విరావో
రావే రావే జాయతే పఞ్చబాణః.

అత్ర స్త్రీశరీర ముఖ వచన విలాసానాం విషయనిగరణేన ప్రయుక్తత్వేన రూపకాతిశయోక్తిమిశ్రవిరుద్ధాలఙ్కారః.

శ్లో. వాపీ కాపి స్ఫురతి గగనే తత్పరం సూక్ష్మపద్యా
సోపానాళీ మధిగతవతీ కాఞ్చనీ మైన్ద్రనీలీ
అగ్రే శైలౌ సుకృతి సుగమౌ చన్దనచ్ఛన్నదేశౌ
తత్రత్యానాం సులభ మమృతం సన్నిధానా త్సుధాంశోః.

అత్ర గగనవాప్యాద్యుపమానవస్తు ప్రకటనేన మధ్యతలవర్తి నాభికోపరి రోమావళీస్తనవదనాధరోష్ఠాది విషయద్యోతనం భవతి తన్నిగరణహేతుక సమ్బన్ధాతిశయోక్తిః.

———

విశాఖపట్టన నివాసినా కాకపర్తి సీతారామశాస్త్రిణా విరచితశ్లోకాః.

శ్లో. కిం తృష్ణాకారి కీదృ గ్గ్రథచరణమరం రాతికః కాబ్ధికాఙ్క్షీ
కోపస్మారీ భుజఙ్గే కిముకలిశమనం త్వాద్యసమ్బాధనం కిమ్
కాసున్దర్యామపీన్దుః కథమచలభృతః కాచ సమ్బుద్ధిరగ్నే
ర్బీజం కిం కావనీజారమణమతిహరా హేమసారఙ్గలీలా.

ప్రశ్నః॥ కిం తృష్ణాకారి. ఉ॥ హేమ- ప్ర॥ కీదృగ్గ్రథచరణం. ఉ॥ చక్రం. సారం అరైరగ్రైస్సహితం సారం-ప్ర॥అరం కోరాతి శీఘ్రం కః వదతి-ఉ॥గలీ. గల మస్యాస్తీతి గలీ, సుకణ్ఠయుక్తః జన ఇత్యర్థః-ప్ర॥కాబ్ధికాఙ్క్షీ. ఉ॥ ఇలా-ప్ర॥ కః అపస్మారీ. ఉ॥ లాలీ లాలావాన్-ప్ర॥ భుజఙ్గే కిమస్తి-ఉ॥ గరం-గరళం-ప్ర॥ కలిశమనం కిం-ఉ॥ సామ సంధ్యుపాయః. ప్ర॥ ఆద్యసమ్బాధనం కిం_ ఉ॥ హే- ప్ర॥సున్దర్యాం కావర్తతే- ఉ॥ హేలా- శృఙ్గారచేష్టా-అత్ర క్రమేణాద్యన్తవర్ణసంయోగః- ప్ర॥ఇన్దు రపికథం చన్ద్రః కీదృశః- ఉ॥ మలీ, కళఙ్కీ-ప్ర॥అచలాన్ వృక్షాన్ బిభర్తీత్యచలభృత్ పర్వతః తస్య సమ్బుద్ధిః కా. ఉ॥ సాగ, అగైర్వృక్షైస్సహావర్తత ఇతి సాగ-ప్ర॥అగ్నిబీజం కిం- ఉ॥ రం-ప్ర॥ అవనీజారమణః శ్రీరామః తస్యమతిహరా కా-ఉ॥హేమసారఙ్గలీలా- అస్మిన్ శ్లోకే చిత్రోత్తరాలఙ్కారభేదగర్భిత క్రమాపక్రమ వ్యుత్క్రమ ఘటనేన మిశ్రాలఙ్కారః.

౨ శ్లో. కస్త్రీమాన్యో జనయతి శివాం కోజయశ్రీరతః కః
పద్మాభిఖ్యాం ఘటయతిచ కో బుద్ధిమాన్ బ్రహ్మసృష్టౌ
కః కోవోఢుం జగతి భవతి ప్రాణినాం నాతికన్యో
ఘ్రాణప్రీతిం ప్రజనయతి కో మాధవీసూనభారః.

అస్మిన్ శ్లోకోక్త ప్రశ్నవాక్యానాం మాధవీసూనభార ఇత్యుత్తరవాక్య స్యాంత్యాక్షరేణ సహాద్యక్షరాణాం సంయోగే క్రమేణోత్తరాణి భవంతి. ఉ॥ మారః, ధరః, వీరః, సూరః, నరః, భారః, మాధవీసూనభారః.

3 శ్లో. నాదానిపాపం నాకేన యేషు నా మనవిన్దతే
తేషా మితి రమానాథో బభాషే మధురాం గిరమ్.

హినాకేన దేవేన్ద్రేణ యే యేనరాః మే నామ మన్నామ నవి న్దతే నజానతే-విద ఇతిధాతుః నవిచారయంతీతియావత్ - తేషాం పాపం-నాదాని నాపహరాణి-అదభక్షణే ఇతిధాతోర్లోట్ మేర్నిస్యా దితి నాదా నీతిరూపసిద్ధిః- ఇతీత్థం-రమానాథః శ్రీవిష్ణుః మధురాంగిరం- బభాషే ఇత్యర్థః.

—: గజపతినగరనివాసినా పంతులబ్రహ్మశాస్త్రిణా విరచితః.: —

శ్లో. గోపోరోపశోభ్యపాసఙ్గో మైత్ర్యాపుత్రేణ త్రాతస్తే
సూతశ్రీతః ప్రీతస్తోతుం దేహోవాహః కోహం మోహాత్.

హేత్రాతః హేసర్వరక్షక- తే తవ-రోపః బాణః- గోపః శ్రీ విష్ణుః ఆసీదితి శేషః- మిత్రస్య సర్వవేదమయస్య సూర్యస్య సమ్బన్ధినీ మైత్రీ-సావిత్రీనామక గాయత్రీత్యర్థః తయా దేవతయా ఉపాసఙ్గః పదానుషఙ్గః తె శవాసీత్-శివస్య గాయత్రీవల్లభత్వం ప్రసిద్ధమేవ- అపుత్రేణ అస్య విష్ణోః పుత్రేణ బ్రహ్మణా సూతస్య సారథేః శ్రీః శోభా తయా ఇతః వంయుతస్సన్ ప్రీతః సంతుష్టః త్వ మసీత్యధ్యాహారః- ఏతాదృశమహిమవిశిష్టం త్వాం స్తోతుం శ్లాఘయితుం మోహాత్ ప్రకృత్యనుబన్ధాత్ - వాహః ధృతః దేహః అహం- అహమిక యా నమ్రాపదిత శరీరః అహం మూఢ ఇత్యర్థః కః కియాన్ అశక్త ఇతిభావః.

———

విజయనగరవాసినా మహోభాష్యం వేంకటరమణశాస్త్రిణా విరచితౌ.

శ్లో. అవ్యపగారం యుధ్యచ్ఛంబరసురశత్రురాత్తభయవికలః
ప్రద్యుమ్నహారివిభినో నేకపనాశం వినష్టో భూత్.

అసి అపగారం అత్ర నష్టా అవ్యపగారం-ఆయుధముద్యమ్య

అసి ముద్ధృత్యేత్యర్థః-గురీ ఉద్యమనే ఇతి ధాతోః. అపగురో ణముల్ అప పూర్వక గురిధాతోర్ ద్వితీయాంతే ఉపపదే ణముల్ ప్రత్యయస్స్యాత్-ఉపమానే కర్మణి చ చకారాత్ కర్తరి- యుధ్యచ్ఛమ్బరమురశత్రుః యుద్ధసన్నద్ధ శమ్బరాసురః-ఆత్మభయేన వికలస్సన్ శళారహితస్సన్-ప్రద్యుమ్న ఏవ హరిః తేన మన్మథసింహేన విభిన్నస్సన్-అనేకపనాశం అనేకపో గజః స ఇవ నాశం నష్ట్వా వినష్టోభూ దిత్యర్థః-అత్రోపమానే ణముల్ కర్మణి చేతి గజ ఇవ నాశ మవాప్య నష్టోభూతి భావః॥ఆర్యావృత్తమ్॥ యస్యాః పాదే ప్రథమే ద్వాదశమాత్రాస్తథా తృతీయేపి-అష్టాదశ ద్వితీయే చతుర్థకే పంచదశ సార్యా ఇతిలక్షణాత్.

౨ శ్లో. సూకరః కఙ్కణం ధత్తే కఙ్కణే రమణిస్థితః
తత్రాపి తరవశ్చిత్రం కిం దీర్ఘసురతైర్వినా.

అస్మిన్ శ్లోకే బహిఃస్ఫురిత విచిత్రార్థః స్పష్ట ఏవః-అన్తర్గూఢార్థో వ్యాఖ్యాయతే-.దీర్ఘసురతైర్వినా శబ్దాదిస్థితదీర్ఘయుక్త సుకారేణచ రేఫేణ తకారేణచ క్రమేణ వినా వర్జితాశ్చేత్-సూకర రమణి తరవ ఇతి త్రిశబ్దాః శబ్దాన్తరరూపస్త్రాప్త్యర్థాంతరమవగమ్యతే-యథా కరః కఙ్కణం ధత్తే కఙ్కణే మణిస్థితః తత్రాపి తత్కఙ్కణే రవోపి శ్రూయతే అత్ర కిం చిత్రమిత్యర్థః.

—: శ్రీరఙ్గరాజం ప్రతి కేనచిత్కవినా రచితశ్లోకః. :—

శ్లో. శ్రీరఙ్గనాథే చలితే రథేన ప్రత్యర్థభూపైః క్రియతే దరేణ
కణ్ఠే కుఠారః కమఠే ఠకారః శేషేషకారస్తపనేపకారః.

శ్రీరఙ్గనాథే శ్రీరఙ్గరాజే రథేన చలితే సతి రథమారుహ్యనిర్గతే సతీత్యర్థః-ప్రత్యర్థిభూపే శత్రురాజవిషయే-దరేణభయేన హేతునా-యుద్ధాసమర్థత్వేనేతియావత్-కణ్ఠే గళే- కుఠారఃపరశుః క్రియతే- ప్రయుజ్యత ఇత్యర్థః-కమఠే ఆదికూర్మస్వామిని-ఠకారః స్తంభనం క్రియతే భూభారభరణ సమర్థకూర్మనాయకః శృంఖలాబద్ధఇవ భయవిహ్వాలో

భూదిత్యర్థః-ని॥ శశ్వజ్ఝరే బృహద్భానౌ తుంక్లీబే చన్ద్రమణ్డలే-న్త్రమన్భనేపాహనేచాథ త్రిషుశూన్యేశశేద్భృఢే-నానార్థే-శేషే-భూవాహకశేషేవకారః అవసానం విశ్రాంతి రితి యావత్ క్రియతే శత్రువిజయానన్తరం భుజధృతభూభరే రఙ్గరాజేసతి-ఫణీన్ద్రో విశ్రాన్తోఽభూదిత్యర్థః-ని॥ పాత్రీరమాయాంవంక్లీబేగర్భమోచనావసానయోః-నానార్థే-తపనేసూర్యేఽపకారః- అప్రకాశః క్రియతే-శ్రీరఙ్గరాజస్యనిరన్తరప్రోజ్జ్వలత్ప్రతాపేన ధిక్కృత స్వప్రకాశస్సన్ అప్రకాశకత్వం సూర్యః ప్రాప్నోతీత్యర్థః- తపనేపకారః క్రియతే ఇతి పాఠే-ఏతత్ప్రతాపాతిశయేన సూర్యః ద్విగుణీభూత ప్రకాశోభవదితి వా ద్వితీయోర్థః-ని॥ పః పుమాన్పవనేశైలేప్రకాశేకాన్తుభేతుణే-ఇతినానార్థే ఇన్ద్రవజ్రావృత్తమ్.

—:బహిర్లాపిసజ్జాతశ్లోకాః:—

శ్లో. కః ఖేభాతి హతో నిశాచరపతిః కేనామ్బుధౌ మజ్జతి
కః కీదృక్తరుణీ విలాసగమనం కోనామ రాజప్రియః
కిం పత్రం నృపతేః కమఙ్ఘ్రికటకైః కోనామ రామాపహృత్
యత్ప్రశ్నోత్తరమధ్యవర్ణఘటితం తత్స్యాత్తవాశీర్వచః.

కః ఖే భాతీతి ప్రశ్నః-ఉ॥ తరణిః_ నిశాచరపతిః రావణః కేన హతః ఇతిప్రశ్నః_ ఉ॥ రామేణ. అమ్బుధౌ మజ్జతి కః ఇతిప్రశ్నః- ఉ॥ మైనాకః- తరుణీ విలాసగమనం కీదృగితి ప్రశ్నః- ఉ॥ అసమం రాజప్రియః కః ఇతి ప్రశ్నః ఉ॥ సేవావాన్-నృపతేః పత్రం వాహనం కిమితి ప్రశ్నః_ ఉ॥ కరీరం-అంఘ్రికటకైః కిం భవతీతి ప్రశ్నః- ఉ॥ శ్రీపాదః_ రామాపహృత్కోనామ ఇతి ప్రశ్నః- ఉ॥ వాతాయుః_ ఏతదుత్తరపదమధ్యవర్ణసమ్మేళనేన "రమేనాసహారీపాతా"మితి వాక్యం జాయతే-శివకేశవౌ రక్షేతా మిత్యర్థః.

శ్లో. నరమావతతయే లఙ్కాపతితాం దశకాయ దశమదశతాంచ
యం పఞ్చకాయపూజా మవిధత్పశ్చాత్సదాతువః పాతు.

యః సరమాపతయే విభీషణాయ లఙ్కాపతితాంలఙ్కాపురరాజ్యాధిపత్యం- దశకాని శిరాంసి యస్య తథోక్తః దశకాయ రావణాయ- నిసుఖశీర్ష జలేషు కమితి విశ్వః దశమదశతాంచ చరమావస్థాంచ-అంత్యదశామిత్యర్థః-పశ్చాత్ రావణవధానన్తరం-పఞ్చకాని శిరాంసి యస్య సః శివః- తస్మై పూజాం రామలిఙ్గేశ్వరకథాత్రానునంధేయా అవిధత్ అకరోత్ - సః శ్రీరామః-వః యుష్మాన్-పాతు రక్షతు.

శ్లో. జాతాశుద్ధకులే జఘాన పితరం జాతా పవిత్రా పున
స్సఙ్గం ప్రాప్య పితామహేన పితరం ప్రానూత పశ్చాచ్ఛ్రయా
సానస్త్రీజనితా తథైవ సకలం విశ్వం తథా జీవ్యతే
సాసర్వైరపి భుజ్యతే క్షితితలే కానామ సాకన్యకా.

అస్యశ్లోకేర్థః స్పష్టః- భావస్తు చక్రధారా ఇతిసఙ్కేతితమ్.

కంచి దుద్యోగినం ప్రతి కేనచిత్కవినారచితశ్లోకః.

శ్లో. కామయ్య లక్ష్మీకరుణోదయేన కామయ్యనుజ్ఞామహితానసత్సు
కామయ్యనుజ్ఞామహామన్తరేణ కామయ్యనుజ్ఞాతవపూర్వమాగామ్.

పదచ్ఛేదః॥ కామయ్య-లక్ష్మీకరుణోదయేన-కా-మయి-అనుజ్ఞా-మహితా-న-సత్సు-కామ్-అయి-అనుజ్ఞాం-అహం-అన్తరేణ-కామయ్యనుజ్ఞా- తవ- పూర్వం- అగామ్.

వ్యాఖ్యా-అయి కామయ్య భోకామయ్య నామక-తవ తే లక్ష్మీకరుణోదయేన లక్ష్మ్యుక్తకృపాభ్యుదయేన- సత్సు సత్కార్యవిషయేషు- కా అనుజ్ఞా నమహితా- నపూజితా నదుపకారేషుపూజితైవేత్యర్థః- మయి మద్విషయేతు-కుత్సితో అమయో కామయః సః అస్యాస్తీతి కామయి నీచసా అనుజ్ఞాచ కామయ్యనుజ్ఞా కుటిలతాన్వితానుజ్ఞేత్యర్థః పూర్వ మాసీదితి శేషః అహ మద్య కా మనుజ్ఞా మన్తరేణ వినా- అపదా మనుజ్ఞాం అత్యన్తం అగాం అగచ్ఛం-అగామిత్యాత్ పూర్వకత్వాత్ యుక్తమ్- స్వయం మాన్య భూనస్యఫలావరోధక

భవదనుజ్ఞావ్యతిరిక్తా మన్యా మనుజ్ఞాం కాం ప్రాప్నోమీతి కామయా ఖ్య ముద్యోగినం ప్రతి కశ్చిదువాచేత్యర్థః.

—:భావగర్భితశ్లోకః.:—

శ్లో. బాలాయా నవసఙ్గమే చతురతాం వీక్ష్యాన్యథాశఙ్కినః
పత్యుశ్చిత్త మవేత్య సాచ చతురా భిత్తౌ కి మప్యాలిఖత్
ఆదౌ మత్తగజం తథాతదుపరి క్రోధాత్పతన్తంశిశుం
సింహేగర్భవినిర్గతం తదుభయం దృష్ట్వా సహృష్టోభవత్.

బాలాయాః ముగ్ధాయాః-నవసఙ్గమే నూతన సమాగమే- చతురతాం చాతుర్యం-వీక్ష్య దృష్ట్వా- అన్యథా శఙ్కినః అన్యనాయక సమ్భోగానుమానినః- పత్యుః నిజభర్తుః- చిత్తం హృదయ- మవేత్య జ్ఞాత్వా- సాచతురా చ సాముగ్ధాచ భిత్తౌ కుడ్యే- కిమపి యథాతథా అలిఖత్ లిలేఖ-ఆశ్చర్యకత్వం- ఆదౌమత్తగజం మదకరిణం-తదుపరి తస్యోర్ధ్వభాగే క్రోధా త్పతన్తం గళన్తంసింహీంగర్భవినిర్గతం శిశుం. తదుభయంచ-దృష్ట్వా- సః పతిః హృష్టః సంతుష్టః అభవత్ బభూవ- కిమిత్యుక్తే గజకుమ్భస్థలే సింహశిశోః శీఘ్రనిపాతనం దృష్ట్వా చతురాణాం జన్మనాసహ చాతుర్య ముద్భవతీతి బుధ్వా అలిఖదితి శఙ్కారహితోభూదితిభావః.

— ఆణివిళ్ల సీతారామశాస్త్రిణా విరచితశ్లోకాః. —

శ్లో. నూనున్తన్మిత్రకాణ్డో జనిహారిసదృశో భూధ్ధరిస్తద్విపక్షః
కీరిస్తజ్జాతతుల్యా సకలగుణనిధే ర్యస్య రిపోఘహన్తుః
గావా తజ్జారిమిత్రే భవదలఘుపదం తత్సుతేనాత్తజాయాః
వత్సం నిత్యం క్రియాన్మే దృఢతమభవికం భక్తపాలోహరిస్సః

సకలగుణనిధేః సర్వసుగుణాకరస్య-రిపోఘహన్తుః శత్రుసమూహనంహారకస్య-యస్య దేవస్య నూనుః పుత్రః-తన్మిత్రకాణ్డః నూను శబ్దస్యనూరిఇతిచార్థః-తస్య నూర్యస్య మిత్రం పద్మం-కాణ్డం బాణః-

యస్యసః తన్మిత్రకాణ్డః మన్మథః-అజని అజాయత.ని॥ సూనుః పుత్రే
నుజేరవౌ ఇతినానార్థరత్నమాలా-హారిసదృశః వాయుసమానః-హారిః
అశ్వః-తద్విపక్షః హారిశబ్దస్య పన్నగే వ్యర్థః-తేషాం పన్నగానాం వి
పక్షః శత్రుః గరుత్మానిత్యర్థః అభూత్-ని।హారిర్యమార్కశ్వాగ్నీందు
విష్ణ్వద్రింశు శుకేషునా వాయుభేకాహిసింహేషు కపౌచకపిలేత్రిషు
ఇతి రత్నమాలాయాం-కీర్తిః యశః-తజ్జాతతుల్యా- కీర్తిశబ్దస్య పంకే
వ్యర్థః-తస్మిన్ పఙ్కే జాయత ఇతి తజ్జాతం శ్వేతపద్మం- తేన తుల్యా
సమానా ఇత్యర్థః-ని కీర్తిప్రసాదే యశసి కర్దమే విస్తృతావపి
ఇతి రత్నమాలా-గౌవా నేత్రే తజ్జారిమిత్రే గోశబ్దస్య జలేవ్యర్థః
తస్మిన్ జాయత ఇతి తజ్జం పద్మం-తస్య అరిః శత్రుః చన్ద్రః- మిత్రం
ఆప్తః సూర్య ఇత్యర్థః-అభూతామిత్యధ్యాహారః ని॥ గౌః క్రతౌ
వృషభే చన్ద్రే వాగ్భూదిగ్ధేనుషు స్త్రియామ్ ద్వయోస్తురశ్మిదృగ్బాణ
స్వర్గవజ్రామ్బులోమసు-ఇతిరత్నమాలా-అలఘుపదం అధికచిహ్నం-
అలఘు మహత్ పదం స్థానం యస్యసః అలఘుపదః సముద్రః-తస్య
సుతేన విషవాచకశ్రీశబ్దేన ఆత్మజాయాః లక్ష్మీవాచక శ్రీశబ్దస్య
వత్సం శ్రీవత్సమిత్యర్థః అభవత్ ఆసీత్-భక్తపాలః భక్తరక్షకః- స
హారిః స విష్ణుః-దృఢతమభవికం స్థిరతమశుభం- మే మమ-నిత్యం సదా-
శ్రియాత్ కరోతు- స్రగ్ధరావృత్తమ్-ని॥ విశ్వమ్భరః కైటభజిద్విధుః శ్రీ
వత్సలాఞ్ఛనః- ఇత్యమరః-ని॥ శ్రీర్వేషరచనాశోభా సమ్పత్సరళ
ఖషు వాణీలక్ష్మీలవఙ్గేషు విషే బిల్వే ప్యథత్రిషు-ఇతిరత్నమాలా.

౨ శ్లో. చైత్రే కూజతి కశ్చ కోతుహరణః పూర్ణేవిధౌ పూర్ణిమా
ఖ్యాకా బన్ధనగేహనామ కిము కా వేశ్యాహరేర్భారికః
కం వోఢాపిచ కాముకారి దయితా సమ్బుద్ధిరీశద్విషః
కారోహాదవరోహణాచ్చ కుశలై రేకం ద్వయోరుత్తరమ్.

చైత్రే కూజతి వసన్తకాలే మధురం స్వనతి కః ఇతిప్రశ్నః-పికః

త్యుత్తరం- అతుహారణః ఇన్ద్రియజయా-ఆతుకుమారహాన్తావ కు-
తివ్రశ్నః-అవరోహాత్ ప్రాతిలోమ్యాత్-కపిః-ఇత్యుత్తరం-హనుమా
త్యర్థః -విధౌచన్ద్రే-పూర్ణేసతి పూర్ణిమాఖ్యాకా-ఇతి ప్రశ్నః-రాకా
త్యుత్తరం-బన్ధనగేహానామ కిము-ఇతి ప్రశ్నః- ప్రాతిలోమ్యాత్
గారా ఇత్యుత్తరం-హరే రిన్ద్రస్య-వేశ్యాకా-ఇతి ప్రశ్నః-రంభా ఇ
త్యుత్తరం-భారికః భరణశీలః-కం-వోఢాపిచ-కం వహతీతి ప్రశ్నః-ప్రాతి
లోమ్యాత్ భారం ఇ త్యుత్తరం- మురారిదయితా పత్నీః పత్నీ-కా
ఇతి ప్రశ్నః-రమా-ఇ త్యుత్తరం- ఈశద్విషః మన్మథస్య-సమ్బుద్ధి ప్ర
మ్బోధనా-కా ఇతి ప్రశ్నః-ప్రాతిలోమ్యాత్-మార ఇ త్యుత్తరం
ఏతత్తై ర్విచతుర్థైః-ద్వయోర్వాక్యయోః-ఆరోహా దవరోహణాచ్చ
అనులోమవిలోమాభ్యాం-ఏక ముత్తరం భవతీత్యర్థః-శార్దూలవిక్రీడి
తం వృత్తమ్.

శ్లో. మహాభావే కాన్తా రిపునికరనాశే ప్రకలయన్
సద్భృతుం రక్షాయాం మమ దిశతు కంసద్విష మజః
సమం కుర్వన్ శమ్యాం భువిగిరిజటాయాం శమగుణే
రుజానాశే కున్దం దళననిచయే శర్మ గిరిశః. 8

అజః జన్మరహితః-గిరిశః శివః- మహాభావే మహాసత్త్వవిషయే-కం
బ్రహ్మాణం-సదృశం సమానం- ప్రకలయు న్రచయన్-కాన్తా కాన్తి
విషయే- సత్ భం నక్షత్రం-సమానం రచయన్-రిపునికరనాశే శత్రు
సమూహసంహారవిషయే- విషం కాలకూటం-సదృశం కలయన్- ర
క్షాయాం రక్షణవిషయే- కంసద్విషం కృష్ణం-సదృశం కలయన్-
భ్రువి భ్రూసౌన్దర్యవిషయే-శం ఇన్ద్రధనుః-సమం కుర్వన్-గిరి వాగ్విష
యే-పాం అమృతం- సమం కుర్వన్-జటాయాం శమ్యాం సౌదామనీం
సమం కుర్వన్-శమగుణే శాన్తిగుణే-కుం భువం-సమం కుర్వన్- రుజా
నాశే రోగనాశవిషయే-చం ద్రావకం ఔషధవిశేషం-సమం కుర్వన్-

దిశసి చరాదస్త్ర సాన్ద్రవపుషః యా-ఇన్ద్రం మాఖ్యం-సమం ఇంద్వ్యాస-వ
శర్మ సుఖం-దిశతు దదాత్విత్యర్థః- ని॥ కోబ్రహ్మాత్మానిలార్కాగ్ని-
సత్ క్లీబమ్మృష్టే-ఇతి- శ్రా స్త్రియాం దేవపూజాయాం-శక్త్యాశోభా
న్యాయోః రమాయాం చాథ శంక్లీబే శాస్త్రే శ్రేయసి మఙ్గళే
శక్రాయుధేస్వర్గే- ఇతి హేమ్న-పాః పాతృదానయోః-స్త్రీలిఙ్గత్వ
ధారాయాం సుధాయాం సమృతౌ చ పా-ఇతి-దం క్లీబే పానపై రా
కళత్రే ప్వవలోకనే భేద్యలిఙ్గ న్త్వయం మూకే గృహీతే ద్రా
కుచా-ఇతిచ నానార్థరత్నమాలాయాం-గోత్రా కుః పృథివీ పృథ్వీ
త్యమరః-శిఖరిణీ వృత్తమ్. రసైరుద్రైశ్ఛిన్నా యమనసభలాగః శి
రిణీ-ఇతి తల్లక్షణాత్.

సమాప్తః.